

પ્રસ્તાવના

વિશ્વનો મહાન કલાકાર જેમ અલૌકિક જ્ઞાનમાંથી વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે^૧ તેમ કલાનાથ મહાકવિ લોકોત્તર ભાવનામાંથી મહાકાવ્ય મર્જે છે. કવિમાનસમાં ધ્રુવવતી વિરાટ ભાવના એ જ પરમ સત્ય છે, એ જ કવિતાનો આત્મા છે. ભાવનારૂપી સત્યનો મહાકવિ દ્રષ્ટા અને સ્રષ્ટા છે. એનાં તેજસ્વી કિરણોથી એ જીવનના સમગ્ર સ્વરૂપનું આલેખન કરે છે અને એના અમૃત અંડોને બ્રહ્મળે છે. લોકકલ્પને લક્ષ્ય કરીને એ પ્રતિભાદ્વારા જડ અને પ્રાકૃત જીવનમાં ભાવનાનાં તેજ ભરે છે અને એને શુદ્ધ સુંદર અને મંદકારમંપન્ન બનાવે છે. મહાકવિની આર્ષ-વાણીની મધુર અને મંગલ વર્ષા વરસે છે અને મનસ જગત્ શીતલ શાન્ત અને સમૃદ્ધ થાય છે. કવીન્દ્રની સૌન્દર્ય-ભાવનાનું મુધાસિંચન યનાં જ જીવનદ્રુમને નવપદ્મવો ફૂટે છે અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળાં માનવપુષ્પો ખીલી મંમારને મુગોભિન કરે છે.

મહાકવિ વાસ્ત્વીકની ભાવનાનો આત્મા સત્ય છે, એનું શરીર સૌન્દર્ય છે. મત્ય અને સૌન્દર્યનો મંથન્ય રામ

૧ દોડ્યેદેખોડલિલં જગત્-શ્રુતિને અનુસરીને સાધનાચાર્ય.

અને સીતાના મંમન્ધમા પ્રતીત થાય છે. રામચન્દ્ર સ્થિર અચલ અને સનાતન સત્યનું અવનિ હિપર અવતરેલું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે સીતા નિર્મલતા મધુરતા અને માગસ્ય રૂપે વિલસતી મૂર્તિમતી સુન્દરતા છે રામચન્દ્રના સનાતન સત્યના મહાવૃક્ષને એ સૌન્દર્યવેલ સદૈવ આલિંગન આપીને ઊભી છે એ અચલ અને ઉન્નત શૈલેન્દ્રને વીંટાપને એ સૌમ્યસરિતા નિરતર વહે છે પરંતુ પાર્થિવ જગતમા એના મંયોગ અને વિયોગ અનેકવાર પ્રસક્ત થાય છે કવીન્દ્રને સત્યસાક્ષાત્કારનું સિદ્ધ સાધન સૌન્દર્ય છે એ સુન્દરતા મહાકવિના કલ્પનાનયનમા વિલસે છે સૌન્દર્ય-ભાવનાનું અદર્શન થતા જ કવિવરને સકલ જગત્ શૂન્ય થાય છે સમસ્ત જીવન વિરૂપ શુષ્ક અને ચૈતન્યહીન બને છે સૌન્દર્યના મયાર અર્થે મહાકવિ વીણાના મનોહર અને સનાતન સૂર સભળાવે છે અને આત્માનો અમૃતરમ રેડે છે

રાષ્ટ્રવીર રામચન્દ્રે આર્યો અનાર્યો અને રાક્ષસોને એકત્રિત કરી મહાન રાષ્ટ્રીય યુગ પ્રવર્તાવ્યો પરંતુ એ મહાયુગનું અન્ત સ્વરૂપ ઉઠેલી એને અમરવાણીમા બંધા કરનાર ભગવાન વાત્મીકિ જ હતા એ ક્રાન્તદર્શી મહા કવિએ વર્તમાનની તેજઝાયાને અઘૌકિક નયનથી બેઠી એમા અમંખ્ય ભાવિયુગોનું અખડ દર્શન કર્યું અને કાલના અતિમ આરે ઊભા રહી સનાતન શાન્તિમા મહાકાવ્યનું મમાપન કર્યું મસારને ઉન્નત અને વિભૂષિત કરનાર ભાવનાને જીવનમાથી મહિષ્કૃત કરનાર પ્રાકૃત જીવનને સરકારવાનો મહાકવિએ મધુર પ્રયત્ન આદર્યો મહાપુરુષે આરભેલા કલ્યાણકાર્યને કવિવરે વિક્રમાવ્યુ અને માનવહૃદયને પલટાવ્યું

કાલના અનન્ત વહેણમાં કવીન્દ્રે ગૃહમાં, રાન્યસાસ્ત્રીઓના હૃદયમાં અને રણસંગ્રામમાં કવિતાનું સંગીત બિતાર્યું અને સંસારને ભાવનાશીલ બનાવ્યો. અનન્તભાવિનું આ મનોહર સ્વપ્ન વાદ્મીકિએ મહાકાવ્યમાં પ્રકટ કર્યું અને રામ સીતા અને લોકનો અખંડ સંયોગ સાધ્યો.

પાર્થિવ નયનને વાસ્તવિક દેખાતું જમત એ સાચું જમત નથી પરંતુ કવીન્દ્રની આર્ષદૃષ્ટિએ દેખાતું ભાવનાનું જમત એજ સાચું જમત છે. એ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો પાર પામવો અત્યંત કઠિન છે. એમાં થોડોક સંચાર કરવાનું સાહસ આ ગ્રન્થમાં કર્યું છે.

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

માર્ગશીર્ષ કૃ. ૭; ૧૯૯૧ શુક્રવાર

તા. ૨૮-૧૨-૧૯૩૪ અમદાવાદ.

અનુક્રમ

૧. સૌન્દર્યદર્શન	૩
૨. આનન્દસંવેદન	૭
૩. આત્મનિવેદન	૧૧
૪. માનવતાની મહાભાવના	૧૯
૫. કૌન્ન્યવધ	૨૯
૬. શબ્દધ્વનિનો સાક્ષાત્કાર	૩૯
૭. નવસૃષ્ટિનું નિર્માણ	૪૫
૮. સર્જનનો વિકાસ	૫૧
૯. ધ્વનિ અને ક્ષત્ર (૧)	૬૩
ધ્વનિ અને ક્ષત્ર (૨)	૭૩
૧૦. રામચન્દ્ર (૧)	૮૧
રામચન્દ્ર (૨)	૮૯
રામચન્દ્ર (૩)	૧૧૫
	૧૩૫

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૧	ધૂધવતાં	ધુધવતાં
૮	૧	નિગળતાં	નીગળતા
૯	૧૮	રાક્ષસોના નિષ્કુર હૈયામાં	રાક્ષસોનાં નિષ્કુર હૈયામાં
૧૪	૧૨	ઉછરેલી	ઉછેરેલી
૨૧	૭	અપૂર્વ	અપૂર્વ
૨૨	૮	નિશ્ચિન્ત	નિશ્ચિન્ત
૨૩	૧૨	સૌન્દર્યદેવીના	સૌન્દર્યદેવીના
૪૩	છેલ્લી	અન્તર્ધ્યાન	અન્તર્ધ્યાન
૪૫	૨	વાદ્મીક	વાદ્મીકિ
૪૬	૧૩	કેટલીવાર	કેટલીકવાર
૪૭	૧૩	વશસ્થલ	વક્ષસ્થલ
૫૩	૨	કરતાં	કરતા
૫૫	૧૩	પ્રગટ	પ્રકટ
૫૬	૨૩	મનોવેધક	હૃદયવેધક
૫૭	૧૫	શ્રવણનો	શ્રવણનુ
૫૮	૧૩	કૈકેયીના	કૈાસ્યાના
૬૩	૮	આર્યમંસ્કૃતિના	આર્યસંસ્કૃતિનાં
૭૬	૭	ચઢાવી	નમાવી
૮૦	૧૦	ક્ષત્રિઓ	ક્ષત્રિયો
૮૨	૧	તર્કડતી	તરકડતી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૬	૧૪	સ્વસ્થ	સ્વચ્છ
૯૨	૧૫	એને	અને
૯૪	૧૮	ગોદાવરીના	ગોદાવરીના
૯૬	૧	શુર્પણખા	શુર્પણખા
૧૦૪	છેલ્લેથી ત્રીજી	છે	છેડે
૧૦૭	છેલ્લેથી બીજી	પુરાએલી	પુરાએલી
૧૧૨	—	વાલ્મીકીનું	વાલ્મીકિનું
૧૨૭	૧	સુકુમાર પુણ્યે કે હરિયાળા કુંજે	હરિયાળા કુંજે કે કે સુકુમાર પુણ્યે
૧૨૮	૧	ન્યોતિર્નિબ્ધ	ન્યોતિર્નિબ્ધ

નોંધ અન્યમાની સંસ્કૃત શ્લોકની પંક્તિઓ વાલ્મીકિ
રામાયણમાથી લીધેલી છે

વાત્સીકિનું આર્ષદર્શન

સૌન્દર્યદર્શન

ભૂતકાલની ઘોર ગમ્ભીર ગદ્દન ગુહામાંથી હિમાલયની પવિત્ર અને રસમય સૃષ્ટિનું એક ભવ્ય સ્મરણ કદપનાનયન સમક્ષ ઉપસી આવે છે.

卐

વસન્તની એક પાછલી રાતની પ્રસન્ન ચન્દ્રિકામાં હિમાદ્રિની પર્વતમાલાના પાદમાં આવેલું એક તપોવન ભરનિદ્રામાં સૂતું હતું. તપોવનની આશ્રમભૂમિને અડીને અગણિત વનસ્પતિથી વિભૂષિત એક વિશાળ ગિરિરાજ જન્મે હતો. એની એક બાજુએ દૂર દૂરની ગિરિકરાડો પરથી ધોધબધ પડતી, શૈલેન્દ્રોપરથી જતરતી, સ્વચ્છન્દ વિલસતી, મ્કટિક સમાન શોભતી, પુણ્યસલિલા ભાગીરથી વહેતી હતી. પહાડની ઉપલક્ષને નિરંતર અથડાતાં, ગિરિકન્દરોમાં ધૂધવતાં, ગગાનાં નીર, ચન્દ્રપ્રભામાં ચોમેર ઉછળતાં હતાં અને તીરપરનાં આશ્રમતરુઓ ઉપર જલગિન્દુઓ વર્ષાવર્તા

આગળ વહેતાં હતાં. પર્વત ઉપર ચઢવાને એક પાતળી પટ્ટી જેવી વાંકીચૂંકી પગથી સ્પષ્ટ અને સુરેખ દેખાતી હતી. ગિરિશિખર ઉપર કાળાં ખીલામણાં વાદળાંના ઢગના ઢગ જેવાં જંગલોનાં જંગલોની હાર તોળાઈ રહી હતી. ઝાડનાં ઝુડનાં છિદ્રોમાંથી અમીવર્ષણ ચન્દ્રકિરણો ડોકિયાં કરતાં હતાં અને રાસેશ્વરી વનલક્ષ્મીનો અખડ રાસ નિરખી નિરતિશય આનન્દમાં આવી મનોહર નૃત્ય કરતાં હતાં. ચિરતનકાળથી ઊર્ધ્વદષ્ટિ રાખી કોઈ અવધૂત યોગી જેવાં અરણ્યનાં ઉન્નત વૃક્ષો અનન્ત આકાશને નિહાળતાં નિહાળતાં અવિશ્રાન્ત હિલાં હતાં. એમની ધીર ગમ્ભીર અને ભવ્ય આકૃતિમાં દેખીતી ભયાનકતા હતી તથાપિ એમના હૃદયપુટમાં અનેક પક્ષીઓને સંગ્રહી આરામ આપી શકે એટલી કામળતા હતી અને વિશાળ કાટરોમાં રાત્રી પશુઓને આશ્રય આપી શકે એટલી ઉદારતા હતી. સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. પર્વતની મધ્યમાં આવેલા એક નીચા પ્રદેશમાંથી કોઈ નિર્મલ સન્તહૃદયની ઊંડી ખીણમાંથી વહેતા અમીઝરણા જેવું એક ચક્રચકિત ઝરણું મૃદુલધ્રુવલહાસ્ય કરતું નીરવતાથી વહેતું હતું. પવનનું મંચલન મન્દ, અતિમન્દ હતું. આવી સુકુમાર શાન્તિમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ હવામાં એકાદ મોઝું ઉત્પન્ન થઈ ક્ષણમાં સમસ્ત વાતાવરણમાં વિસ્તરી તત્કાલ વિલીન થતું અને જાણે ભવંવ્યાપક એક જ પ્રાણનું સંચલન હોય એમ સૂચન કરાવી અદસ્ય થઈ જતું. દેદીપ્યમાન બ્યોમપટમાં વિરાગતા આકાશના ન્યોતિર્ગણો પહાડપરનાં પ્રચંડ વૃક્ષોને પીઠપ્રગામંપન્ન અનુભવવૃદ્ધ જરડો જાણી કુતૂહલથી એકીટશે

નેઈ રહ્યા હતા. આછા ઘેરા નીલ વ્યોમસાગરમાં તરતો
 ડૂબકી મારતો નક્ષત્રનાથ સ્યામલ વાદળીઓ ઉપર રૂપેરી
 કાર ઊંચી કરી તેજસ્વી મુખરેખા દેખાડતો હતો અને
 વિશ્વનાં નિગૂઢ રહસ્યો મમજવા આવાહન કરતો હતો.
 સમુદ્રના શાન્ત ઘેરા જળમાં સ્નાન કરી કાઠ કાઠ તારાઓ
 અલિનવ જલધરે ઉપર બેસી વદન મમારતાં સમારતાં
 ચમકતા હતા. એટલામાં નભોમડળમાં ખળભળાટ થયો.
 પ્રચડ વાયુ વાવા લાગ્યા. મહોદધિમાં બીપણુ તરંગો ઉછળવા
 માંડ્યા. સાગરનું મનાતન હૃદય ઊધડ્યું. એનાં અન્તરતમ
 જળ હૃદયના પૂર્ણવેગથી ઊચળ્યાં અને ખીજીજ ક્ષણે શાન્ત
 થયાં. સાગરનાં જળ સરોવરનાં શાન્ત નીરમાં રૂપાન્તર
 પામ્યાં. જોતજોતામાં સરોવરની મપાટી ઉપર અગણિત શ્વેત
 પદ્મો ખીલવા માંડ્યાં. એના સ્ફટિક સમાન સ્વચ્છ જળની
 મધ્યમાં એક હસવાહિની સૌન્દર્યદેવીની મનોહર મૂર્તિ પ્રકટ
 થઈ. એણે સાદાં પણ રસમય વસ્ત્રો અને અલંકારો પહેર્યા
 હતાં. એના હાથમાં એક સુન્દર વીણા હતી. એણે તન્ત્રીના
 સૂર છેડ્યા. એના મૂક સંગીતના સૂર સર્વત્ર વિસ્તરવા માંડ્યા.
 અખિલ વાતાવરણ એના મંવાદી સૂરોથી ઊભરાવા માંડ્યું.
 આકાશ અને પૃથ્વી, ઉભય, વચ્ચે અન્તર લય પામ્યું.
 ચેતન અચેતન, સર્વ, મંગીતના ચૈતન્યપૂરમાં વહેવા લાગ્યું.
 આ અવિન્નિષ્ણ પ્રવાહમાં સર્જન સ્થિતિ અને સંહાર, જૂત
 વર્તમાન અને ભાવિ, એમ બેદ માત્ર ઓગળી ગયા અને
 અખડ એકરસ આનન્દ વ્યાપી રહ્યો.

પહાડની કરાડપરના શીતલ શિલાતલ ઉપર એક શાન્ત સ્વસ્થ પ્રતાપી જટાધર વૃદ્ધ આસન વાળી ટટાર બેઠો હતો. એ સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતો. એણે જીવનભર આદર્શો સેવ્યા હતા. એના તીક્ષ્ણ નયનોએ અનન્ત આકાશની રગભૂમિ ઉપર એક પંછી એક પ્રકટ થતાં દશ્યો સામે મીટ માંડી હતી. એ સૂક્ષ્મદર્શી હતો. એની સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિએ સૌન્દર્યદેવીની લીલાનું રહસ્ય પીછાન્યુ હતુ. એ દિવ્ય દર્શન નિરખતાં દીર્ઘકાળથી શોકમાં ડૂબેલા એના હૃદયમાં આનન્દના અગણિત સ્રોત ફૂટતા ગયા. એના હૃદયપદ્મની શતસહસ્ર પાંદડીઓ બિઘડવા માંડી. એના પ્રભાવશાલી વદન ઉપર આત્મતોપનુ એક અમૂલ્ય સ્મિત વિલસી રહ્યું.

સ્રણુવારમાં જ વીણાનો ઝકાર કરતી સૌન્દર્યદેવી મરોવરના અગાધ જળમાં અદસ્ય થઈ. એના મંગીતનો મધુર પ્રતિધ્વનિ વાદ્મીકિના હૃદયાકાશમાં પડ્યો.

આનન્દસંવેદન

એ મધુરી વીણાના સૂક્ષ્મ તારનો રસમય રણુકાર ઋષિવરના હૃદયાકાશની ઘેરી ગુહામાં પ્રતિધ્વનિત થતાં વેત જ એમાં આનન્દસાગરની અપૂર્વછોળે ઊછળવા માંડી. વિશ્વના અન્તરમાં ઊભરાતા રસસાગરનું અખડ દર્શન વાહ્મીકિના આધ્યાત્મિક નયનને થયું અને એ રસસિન્ધુના માધુર્યતરંગોના મહાપૂરમાં એનો સકલ આત્મા વહેવા લાગ્યો. પ્રકૃતિસમસ્ત એની સાથે એક જ વહેણમાં વહેતી હતી. સૌન્દર્યદેવીની મધુરી વીણાના મનોહર સૂર ધ્વજાંડના અણુ અણુમાં મંજળાતા હતા. સર્વત્ર મધુરતા નીતરતી હતી. ચન્દ્રમાના સૌમ્યધવલ્લ હાસ્યમાંથી અમૃતધારા વરસતી હતી. તારાઓનાં દિવ્યચક્ષુઓમાંથી અભિનવ જ્યોતિ ઝરતી હતી. વસન્તલક્ષ્મીનાં મુકુમાર અંગોમાંથી સરમતા સ્રવતી હતી. કુસુમિતમંજુલકુળેમાં મધુર સમીર વાતા હતા. મધુર રસાર્દમજરીઓમાંથી મધુષિન્દુએ ટપકતા હતાં. ઔપધિ-

ઓમાથી રસબિન્દુઓ નિગળતા હતા. નિર્ઝરો અને નિર્ઝરિણી-ઓમાં સુધાસોત વહેતાં હતા. સરિત્રવાહોમા માધુર્યના મનોહર તરંગો ઊછળતા હતા. વૃક્ષે વૃક્ષે, વેલીએ વેલીએ, પર્ણે પર્ણે, પુષ્પે પુષ્પે, મધુમય તરંગો નાચતા હતા. આનન્દ-લહરીઓ અનુભવતો મહાનુભાવ મુનિવરનો આત્મા રસ-હિન્દોળે ચઢ્યો હતો. એના અન્તરમાં ઉલ્લસતા આનન્દ-કડોલમાંથી આર્પવાણી ઊછળી આવી:

“ આ બધું આનન્દમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; આનન્દમા જીવે છે અને એમા જ લય પામે છે.”

આ ઉદ્ભાવની સાથે જ અપૂર્વ આશાના ઉદ્ઘાસમાં મહર્ષિનાં ભવાં ઝળહળી રહ્યાં.

અમિત આકાશને અનિમિષ નયને ઋષિ નિહાળી રહ્યા. ફરી ઓઠ ફરક્યા અને મુખમાંથી મધુરતાનાં ઝરણાં ફૂટતાં ગયાં.

“ પરમેશ્વરિ ! આજ આટલાં વર્ષે મેં તને નજરોનજર નિહાળી. મારા જીવનની ભાવનાને આજ મેં સાક્ષાત્ નિરખી. તારી સાધનામા અર્ધ ઉપરાંત જીવન મેં વીતાવ્યું છે. તને જોવા અર્થે મેં કઠોર તપસ્યા મેવી છે, ઘોર મંકટો મઢ્યાં છે. બીપણુ આત્મમન્યન અનુભવ્યું છે. દેશકાળના અન્તરાયો લેખ્યા વગર તને ક્યાં ક્યાં હુલવા હું નીકળ્યો ? ભૂતકાલના ઇતિવૃત્તમાં મેં તને શોધી જનકયાના ઉત્તમમાં લપાઈને મધુર નિદ્રામાં લું સૂતી છે એમ સાંભળી અનેક વિકટ માર્ગો

વટાવીને હું ત્યાં પહોંચ્યો. પણ તારો આભામ માત્ર જોઈને
 પાછો વળ્યો પછી તો આકાશ અને પૃથ્વીના અગણિત
 પદાર્થોમા તને શોધના માડી તારાઓની તેજકણિઓમા,
 ચન્દ્રના સુધાસ્યન્દિનનમા, સવિતાના વરેણ્ય વર્યમમા,
 ચન્દ્રિકાના મધુરધવલ મુક્તહાસ્યમા, સન્ધ્યાની સુકુમાર
 કાન્તિમા, ઝગણાના ઝમઝમ નિનાદમા, પુષ્પોના ગમણીય
 રંગોમા, ફાકિલાના મનોરંજક ફૂજનમા, હરિણુ શિશુઓના
 મધુર મનોહર સ્વપ્નોમા, અને માનવહૃદયની હરિયાળી કુત્રેમા
 તારી મનોહર છવિ નિગમ્પરને બહુ બહુ યત્નો કર્યા પરતુ
 કેવળ તારી છાયા નિહાળી શક્યો. પછી અત્યંત વિહ્વન
 બની કમ્પમાન હૈયે લગ્યતા અને લયાનમ્તામા તને ઓળવા
 નીકળ્યો. લગ્ન મેવની ભીષણુ ગર્જનાઓમા આકાશના
 ચદરવાને ચીરી નાખતી વિદ્યુ લેખામા, મધુબ્ધ જનનિધિના
 કદલો-કોકાલાહલમા, પ્રચડપૂરમા ઊછળતી સરિતાઓના
 તોફાની જલતરંગોમા, ધનવોર અરણ્યોના નિમિડ અન્ધારમા,
 ઓપામ મળગતા દારુણુ દાનાનલમા, હિંસ્ર પશુઓના
 રુધિરથી ખરડાએલા તીક્ષ્ણુ દાદ અને પઝામા, અને લોહી
 તરસ્યા માનવરાક્ષસોના નિષ્ઠુર હૈયામા તને નિરખના મેં
 અપાર યત્નો કર્યા અને કવચિત્ કવચિત્ તારા ઓળાઓ
 મ નિહાળ્યા પરતુ આ વિશ્વનું કરુણુ રુદન સાલળીને કંકળી
 બેઠેલો મારા આત્મા તારી મૌમ્ય મૂર્તિ માક્ષાત્ નિગમ્પરને
 તવસતો હતો. ‘યુદ્ધ અને સહાર’ એ એ શબ્દો જાણે મર્વત્ર
 વાતાવરણમા વ્યાપી રહ્યા છે એ બનેલી લયાનકતા અને
 કરાવતાથી હું અકળાતો અને ક્ષણભર તારા અસ્તિત્વ વિષે
 સંદેહમા પડી જતો પરતુ બીજાજ ક્ષણે તું સદૈવ છે એ

મારો વિશ્વાસ બગૃત થતો. ફરી તારુ સ્મરણ કરતો અને તારા નામનો મન્ત્ર જપી સ્વસ્થ બનતો.

ઘોડીવાર અટકીને

આનન્દલતિકે ! તારા અનિર્વાચ્ય સંગીતનું રહસ્ય આજ મેં જાણ્યું. આત્માની અશેષ કલામાંથી અવતરતું એ સંગીત આત્મગ્રાહ્ય છે—આત્મા વડે એ આત્માનું થવણું છે. સ્થૂલ સંગીતને આદિ મધ્ય અને અન્ત છે, તારુ સંગીત અનાદિ અનન્ત છે. એ કદાપિ વિરમતું નથી. એનું સતત મર્ગન થયા કરે છે. તારી મધુરી વીણાના સનાતન તાર સદૈવ ઝલુઝલે છે.”

ક

કાલ મહામન્દિરનાં પ્રચ્છન્ન દ્વાર ખુલ્લાં હતાં. પ્રત્યેક અવ્યક્ત ક્ષણુ વ્યક્ત બની ઉદ્ઘોષ કરતી હતી:

“ મને ઝીલી લો, ઝીલી લો. અનન્ત આનન્દની હું અમૃતકણિકા છું, ચરાચર જીવનની ચૈતન્યકણિકા છું. મારી ક્ષણિકતા એ જ સનાતનતા છે. ”

ક

ઋષિવરના હૃદયતટ ઉપર આનન્દ તાંડવ નાચી રહ્યું.

મય પુજના પ્રયત્ન ગ્રહમાથી છૂટવા મેં કેટલો કાળ બીપણુ
 યુદ્ધ કર્યું હશે એનું લેશ પણ સંવેદન મને રહ્યું નથી. મારા
 દિવસ અને રાત્રિઓ ઉપર ગહન તિમિરના ચરના ચર છવાયા
 હતા. અન્તે એક અપૂર્વ ક્ષણે એ જડ પિશાચને ભેરથી
 ઉથલાવી એના મૃત્યુબંધમાથી હું છૂટ્યો. એ અગ્રેષ્ઠ અંધકારને
 ભેદીને મેં બોલ્યું તો અનન્ત આકાશના તારાઓ મારા ઉપર
 અનુકંપા ભરી દૃષ્ટિ નાખી ચમકી રહ્યા હતા. આ સમયે
 જ મારામાં મંશાતો મંચાર થયો અને આકાશ અને પૃથ્વી-
 ઉભય-ને આશ્ચર્યથી એકી નજરે નિહાળી રહ્યો. પરન્તુ મારી
 મનોવૃત્તિઓ મને મથી નાખતી હતી. અન્તરમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ
 ચાલતું હતું. એના ઊંડાણમાં ધરતીકંપ થતો હતો, જ્વાળા-
 મુખીઓ સંગમતા હતા અને ભયકર ગિરિશિખરો જાજગતાં
 હતા. જગત્રી હિંસ પશુની પેઠે નિઘ્રાશન્ય આમ તેમ હું
 આથડતો હતો અને ઘોર હિંસાના સ્વાર્થમય જીવનમાં ફૂળ્યો
 હતો. કોઈ વાર ઉકળાટમાં આવી છાતીફાટ રુદન કરતો
 પરન્તુ માગ હૈયામાં બળતી આગનું કારણ કળી શકતો નહિ.
 આવી અધમ અને અમદાય અવસ્થામાં જીવનનાં કેટલાંયે
 વર્ષો મેં વીતાવ્યાં. આખરે એક સત્પુરુષનો સમાગમ થયો.
 એ મદાનુભાવે મારી આંખમાં અમૃતાંજન આંજ્યું, મારા
 હૃદયમાં ગ્માયન મીઠ્યું, મારી ભુદ્ધિમાં તેજ પૂર્યું અને
 માગ અન્તરમાં પ્રજ્જ્વળતો દાવાનંદ ઓગળ્યો. જતાં જતાં
 માગ આત્માની પરમ શાન્તિ અર્થે તારી અનન્ય સાધના
 કરવાનું એ કહી ગયા.

એ મહાયુર મીધાગ્યા પછી તુરંત જ તારી સાધના

મેં આરબી અને મારા જીવનની વસન્ત ઋતુ ખેડી. મારા જીવનવૃક્ષના મૂળમાં પ્રેમરસ સીંચાતો હતો. ધીમે ધીમે એ વૃક્ષની ડાળીઓ પહોં અને પહોંઓમાં એ આનન્દ-સુધારસ પ્રસરતો ગયો. અને મારું જીવન એકે નવકુસુમિત-વૃક્ષ બની રહ્યું. નવજીવનના નિર્માણકાલ દરમિયાન જીવનની અનન્ત વિવિધતામાં હું તને શોધતો હતો.

પરંતુ મારા અન્તરની ઊંડી ગુહાના એકદેશમાં ભરાઈ રહેલી હિંસા કોઈ કોઈ વાર નિશાચર ચોરની પેઠે નિઃશબ્દ પગલે હૃદયપટ ઉપર મંચરતી અને તારી સાધનામાં વિધ્ન કરતી. હું તત્કાલ સાવધાન થતો, તારું પુણ્ય સ્મરણ કરતો અને એ ધોર અન્ધકારનું અવગુંડન આપોઆપ ઓસરી જતું.

જેમ જેમ મારી વિષમ વૃત્તિઓને હું મમતોલ કરતો ગયો તેમ તેમ મારું આન્તર યુદ્ધ શમતું ગયું. પરંતુ આ વિશ્વનું વિરાટ દુઃખ મારા મર્મસ્થાનને ચીરી નાંખતું હતું. મારાં જૂનાં દુઃખોની ભરમ ઉપર નવાં દુઃખોની જ્વાળાઓ સળગવા માંડી. મારું હૃદય ઝેરી ખાણોની વેદનાથી વીંધાતું હતું અને ધોર નરકની યાતના અનુભવતું હતું. મારા અન્તરની ગહનતમ ગુહાના રુદ્ધ દારને ભયંકર અન્ધકાર આવરતો હતો અને પ્રજ્વળ પવનના મપાટાઓ અથડાતા હતા. કેટલાયે મહાપ્રશ્નો એ દાર ખખડાવતા ઉભા હતાઃ શું મમસ્ત વિશ્વ રુધિરથી ખરડાયેલું છે ? માનવહૃદયની ઉન્નતતાનો સર્વત્ર દુષ્કાળ છે ? શું મનુષ્યના હૃદયમાં ધોર

નિમિત્ત અને રુધિરની પિપામા જ ભરેલાં છે ? એક ખીજને ફાડી ખાવાની હિંસ્રવૃત્તિ જ ચોતરફ પ્રવર્તમાન છે ? શું મનુષ્ય કરતાં જડ પદાર્થનું મૂલ્ય અધિક ગણાય ? ગુણ કરતાં ગંખ્યા અને કદની કિંમત વિશેષ અંકાય ? જીવન કરતાં મૃત્યુ અધિક મૂલ્યવાન લેખાય ? આ દારુણ દુઃખનો પ્રતિકાર શો ? ”

હૃપનાનયન સમક્ષ આન્તર શુદ્ધાનું દ્વાર ખોલી એક પછી એક પ્રતિમાઓ ખરી યતી હોય એને બહાવરાની પેઠે ફાટી આંખે નિહાળીને—

“દેવિ ! દેવિ ! દસ્યુદ્ધના દાવાશ્રિએ સજગાવેલી લયાનક ચિતાઓમાં આર્યકુલને ભસ્મ થતું હું ભ્રેષ્ઠ રહ્યો છું; પ્રાચીન ઋષિવરોએ પ્રાણુધનથી પોપીને ઉછરેલી આર્યભાવનાઓનો ઉચ્છેદ થતો હું નિહાળુ છું; આર્યમંરૂતિના પ્રભવસ્થાન તપોવનને મહાસઘા વિશીર્ણુ થતું હું નિરખુ છું; અને આર્યોના ધર્મ ગૃહ રાજ્ય અને મમાજના ચૂરેચૂરા થતાં મારી નગર સમક્ષ અવલોકુ છું. અરે ! અરે ! આર્યોની યજ્ઞવેદીઓને નિર્દોષ પશુઓ અને તપમ્વીઓના રુધિરથી નીતરતી નિહાળીને મારી આંખે અંધારાં આવે છે, મસ્તક ભમી જાય છે અને શ્વામ રુધાવા માંડે છે.

ચોડીવાર અટકીને મહાકષ્ટે દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખીને.

✓ “ પરંતુ આર્યજીવનની સુંદરતા ક્યાં ગઈ ? આર્યોના આન્તર ક્યહો અને નિગમકારથી જીવન કેવું અકારુ અને દૂષું બન્યું છે ? કાર્ત્તવીર્યને અંદારી એકવીમ વાર નક્કરી

પૃથ્વી કરનાર પરશુરામની રવિર પિપાસા હજી તમ થઈ નથી ! વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનાં ઘેર યુદ્ધો હજી મંપૂર્ણ થયાં નથી ! બ્રાહ્મણો પામેથી કામધેનુના અપહરણ સિવાય ક્ષત્રિયોએ હજી કોઈ વરિષ્ઠ આદર્શ રચાષ્યો નથી ! હરધનુ ભગ કરે એવો ક્ષાત્રવીર ક્યાં ? જનમેજયના સર્પમયત્રી વિનાશક ભાવનાને ય્યાને માનવકુલના મંકલનની મદદ ભાવનાનો પ્રવર્તક મહાપુરુષ ક્યાં ? દમ્યુ હુતાગન સમાધી એ વિગ્નતિનો આર્યકુલમાં અંગીકાર કરી એને સહોદર સમાન ગણનાર આર્યવીર ક્યાં ? મરંત્ર દષ્ટિગોચર થતી અરાજકતા અને અવ્યવસ્થાના અન્ધકારમાંથી પ્રકાશ લાવનાર પુરુષોત્તમ ક્યાં ? ”

કાણુવાર અટકાને

“દેવિ ! દેવિ ! તારી કૃપા હોય તો આ દુઃખી જગતને અધમ દામત્વમાંથી હું ઉગારું. હું જાતે નવમર્ગન કરી શકું ? આ કુત્તિન જગતનાં ભયંકર મંકલોને લક્ષ્યા વિનારી એની ભગ્ન ઉપર હું નવું વિશ્વ રચી શકું ? આયેનાની વિશાળ ભાવના સજીવન કરી શકું ? આર્ય અને દમ્યુ / સંસ્કૃતિઓને એક મહામંદૃતિમાં ગુથી શકું ? અખિલ જગતને આદર્શરૂપ થાય એવી જીવનની સુન્દરતા, મધુરતા અને પવિત્રતાની એક મનોહર મૂર્તિ ધડી શકું ? પ્રેમ અને મૈત્રીની સાશ્વત પ્રતિમાઓ નિર્મા શકું ? માનવજીવનને મનોહર પુષ્પવાટિકા મમાન બનાવી ખીલવી શકું ?

પરંતુ એ નવમર્ગનની શક્તિ ક્યાં ? વસ્તુસ્થિતિ અવલોકવાની શુદ્ધ અનામક્તિ ક્યાં ? જીવનને જોવું છે તેવું

બેધડક સ્વીકારવાનું સામર્થ્ય કયા ? સૌન્દર્ય અને દુઃખ-
ઉભય-પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ કયાં ? દુઃખ અને શોકમાં વસેલી
સુંદરતાનું નિર્ભય દર્શન કયા ? વસ્તુમાત્રમાં સૌન્દર્ય
નિહાળી મલ્લ સાક્ષાત્કારની મહાશક્તિ કયાં ? ”

ઋષિવરની નિરાશાની છાયા ચન્દ્રિકાના તેજમહાસાગરમાં
ઘોળાઈ જાય છે. તત્કાલ વદન ઉપર પ્રસન્નતા છવાઈ રહે છે.
હત્સાહમાં આવી ઋષિ ઉચ્ચારે છે :

“ દેવિ ! તારા દર્શનથી આજ મારામાં અદ્ભુત શક્તિ
ઊભરાતી હોય એમ અનુભવું છું. મહાદેવિ ! કાઈ અભિનવ
જગત્ મને દેખાડ; કાઈ નવીન સૂર મને શીખવ. અનન્ત
આકાશની શાન્ત ભવ્યતામાં અગણિત જ્યોતિર્ધરો ઝગઝગે
છે. તારી અલૌકિક પાંખો ઉપર બેસાડીને કાઈ અચાત
તારાની રૂપેરી જ્યોતિના રમણીય પ્રદેશમાં મને લઈ જ.
એ જ્યોતિર્લોકને તારી મધુરી વીણાના અપૂર્વ સૂરો દ્વ
સંભળાવીશ, અને એ દીપ્તિમય દેશમાં આનન્દ અને કલ્યાણનો
મહાપ્રાણ પૂરીશ. મારુ એ મહાસંગીત આ મર્ત્યલોકની
વિરૂપતા મટાડી એને સર્વાંગસુંદર જીવન જીવવા પ્રેરશે.
મારુ કાવ્યમય જગત્ આ સ્થૂલ જગત્નો આદર્શ બનશે. ”

ક

મુનિવરના મનોહર સ્વપ્નના છેલ્લા શબ્દોનો પડઘો
ગિરિકન્દરોએ ઝીલ્યો. સાથે સાથે ગિરિરાજગુહામાંથી
સિંહગર્જના સંભળાઈ. મહર્ષિ આનન્દસમાધિમાંથી જાગી

જિહ્વા અને પ્રાતઃસન્ધ્યાનો સમય સમીપ આવ્યો એમ વિચારી સવિતાદેવને અર્ધ આપવા શીતલ મુગન્ધિત વનરાજિમાં થઈને ગિરિશૃંગ ઉપર ચઢ્યા. ગિરિશિખર ઉપરની એક ભેખડ ઉપર જિલા રહી આસપાસનાં દશ્યો ઉપર મુનિવરે દષ્ટિ ફેરવવા માંડી. પ્રથમ દષ્ટિ ગંગાના પ્રસન્ન પ્રવાહની સંનિધિમાં વહેતા તમસાના પાતળા પથ્થુ જિજ્ઞા દૂધ જેવા શાન્ત અને રમ્ય પ્રવાહ ઉપર પડી અને ત્યાંથી સરિતાના રેતાળ કિનારા ઉપર સૂતેલી સનાતનતાની સૌન્દર્યરેખા જેવી હંસમિથુનની લાંબી હારની હાર ઉપર નજર ઠરી. ત્યાંથી તપોવનની મધ્યમાં આવેલા એક નિર્સર્ગરમણિય સરોવરના મન્દમન્દ ધ્વજકતા સુકુમાર દૈયા ઉપર મુનિવરે મીટ માંડી. ચન્દ્રિકાનુ શાન્ત અને મધુર તેજ સરોવરની સપાટી ઉપર ચમકતું હતુ અને તરલ તરંગો ઉપર સ્વચ્છન્દ ડોલતા એક મહાપદ્મના અન્તર્ભાગને ચન્દ્રમાનું પ્રદીપ્ત પ્રતિબિમ્બ જિજ્ઞાતું હતું એને એકીટશે એ અવલોકી રહ્યા. ત્યાંથી સરોવરનાં કાંઠા ઉપર જાહેલાં કુસુમિતવૃક્ષો નીચે વિસ્તરેલી લીલોતરી ઉપર શોભતી પુષ્પની શીતલ સુકોમલ શય્યાઓ ઋષિવરે નિરખવા માંડી. આ સુમધુર દશ્ય ઉપરથી નયન ફેરવી સરોવરની ચોતરફ પથરાયેલી પર્ણકુટિઓનાં આંગણાંમાં સૂતેલાં મીઠાં મનોહર સ્વપ્નોમાં મન્દ મન્દ હાસ્ય કરતાં કોઈ કોઈ મુનિ બાલકો ઉપર નજર માંડી અને ત્યાંથી યજ્ઞકુંડની આસપાસ નિદ્રાધીન થયેલાં ધૂલિધૂસર હરિણોનાં ધવલ મધુર વદન ઉપર દષ્ટિ ઠરાવી. વેદીની મધ્યમાં નિરંતર

પ્રજાળતી આર્યતાની ઉજ્જવળ ભાવના સમી અગ્નિજ્યોતને
ઢપનાનેત્રથી નિરખી ઋષિનર ક્ષણુનાર ધ્યાનમાં ડુબ્યા

ક

રાત્રિએ પોતાની રમ્ય અને ભવ્ય લીલા ધીમે ધીમે
સકેલવા માડી મહર્ષિએ સમાહિત બની પૂર્વ તરફ સ્થિર
દષ્ટિ કરી અને સવિતાના વરેણ ભર્ગની આગધના એક-
ચિત્તે આરભી

માનવતાની મહાભાવના

દેવરમિયાન સૂર્યદેવતા મન્દાર અર્થે ઉભવ સોકની
 મદાગતી ઉપાએ જાવ્ય તૈયારીઓ કરવા માંડી. દાખતારમાં
 પૂર્વાકાશમાં નીલમખિની મેઘમાળાથી નિર્મલું એક વિશાલ
 રજતમરોવર ઉપમી આબ્યું. એની મધ્યમાં વિગજતા
 સુવર્ણના ઉત્તંગ ખડક ઉપર ગ્લગુડિયા રંગનું મુશોનિન
 મિદામન રચાયું. મયવાનિયની મન્દ મન્દ લલરીઓએ
 આકાશ અને પૃથ્વીના ગતમાર્ગોનું, મંમાર્જન કર્યું. ઝાકળનાં
 ગ્લખિન્દુઓએ રમ્યગીતન જલ હાંટ્યું. વનરજોએ પુષ્પ-
 ગગિઓ પાથર્યાં. કસુંબન રંગનો માણુ પદેડી માનવતાના
 મનોહર ભાવિની ઉન્નત્યવ મૌખાચરેખા જેવી લાવખ્યમૂર્તિ
 ઉપાએ સુમગજ રંગોળી પૂરી. ગુનિપાક પક્ષીઓએ મધુર
 કો પ્રશન્નિઓ ગાઈ. ગતી પગુઓએ હડી પોકારી. વિશાલ
 પત્રલાં ભગતા પ્રતાપી સૂર્યદેવ પદાર્થ અને ઉત્તન મિદામન
 ઉપર ચડી વિશ્વનાથક નેત્રથી વિશ્વને નિદામવા લાગ્યા.

અખિલ વિશ્વનો અન્ધકાર ફેડતા એનાં સુકુમાર કિરણોએ વાદ્મીકિતનાં નેત્રકમલ ઉદ્ધાડ્યા. મુનિવરે આર્યોના ઇષ્ટદેવને ગાયત્રીનો અર્ધ આપી અભિવન્દન કર્યું.

સૂર્યના મનોહર તેજની શાન્ત મમૃદ્ધિ નિહાળતાં જ એના પરમપદમાંથી જાણે મધુર મંગીત વાદ્મીકિતના શ્રુતિ-પથમાં મંલળાયું. આકાશમાં એકમામટી હજારો વીજળીઓ ચમકવા માંડી. ચક્રિતનયને મુનિવર નભોમંડલ નિરખી રહ્યા. તેજના ઝળહળતા અંખારમાંથી એક સોનેરી વાદળી ઉપર બેસીને વીણા વગાડતાં જ્ઞાનીલક્ત નારદ પૃથ્વી ઉપર ધીમેધીમે ઊતરતા હતા. પગવારમાં એ વાદ્મીકિ મમલ આવીને ઊભા રહ્યા.

આ અદ્ભુત દશ્ય નિરખીને વાદ્મીકિ થોડીવાર અવાકુ બન્યા. નેત્રમાંથી આનન્દનાં અશ્રુપૂર વહેવા માંડ્યાં. ગદ્ગદ કંઠે તુટેલી વાણીમાં એ બોલી ઊઠ્યા:

“ ગુરુ દે...વ ! આ...પ ! આજ...કેટલાં...વર્ષે ? ”

વાદ્મીકિએ નારદને પ્રશ્નિપાત કર્યો અને પ્રેમથી ચરણ પકડી નયન જળથી ભીંજવ્યાં.

શિષ્યને જે હાથે ઊઠાડી ગુરુએ ગાઢ આલિંગન આપ્યું અને નજીકના એક શિલાખડ ઉપર બેઠી વાદ્મીકિને પાસે બેસાડી ભક્તવર બોલ્યા:

“ વત્સ ! કાલમહાસાગરના અનન્ત વહેણમાં સ્વૈર-વિહાર કરતાં, સ્વચ્છન્દ વિલસતી સૌન્દર્યદેવીએ તને દિવ્ય-

દર્શન દીધું એ એના સ્વમુખે માંભળી હું સત્વર તારી સમક્ષ આવ્યો છું. તાત ! સૌન્દર્યદેવીના આશીર્વાદનો તું પાત્ર થયો. તારી નવમર્જનની મહાભાવના અવશ્ય સિદ્ધ થશે.”

વાદમીક્રિ:

“લગવન ! એ સર્વ આપની કૃપાનું જ ફળ છે. આપે મને અન્ધતમમમાથી ઉગાર્યો. આપે આપેલી સંજીવનીથી મારામાં અભિનવ જીવન પ્રકટયું, મારું આન્તર યુદ્ધ શમ્યું અને મારામાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા ઉદય પામી. આપના આદેશ અનુસાર, સૌન્દર્યદેવીની ચિરકાલ મેં ઉપાસના કરી. એણે ગદ્ય રાત્રે મારા સામુ ભેયું. જ્યોત્સનાવરમાં પળવાર એની પ્રસન્ન છવિ પ્રત્યક્ષ થઈ. એની અનન્તલીલા મેં અનન્યદષ્ટિએ નિરખી. મારું હૃદયપદ્મ ઉઘાડી બીજ જ દ્ષણે એ અદર્શન પામી. ગુરુદેવ ! સૌન્દર્યદેવીએ જીવનની અખંડતાનું મને દર્શન કરાવ્યું. સૌન્દર્યદર્શન દ્વારા જ સત્યસાક્ષાત્કાર થઈ શકે એ પરમ સત્યની દૃઢ પ્રતીતિ એણે મને કરાવી.

પરંતુ લગવન ! મારા ચિત્તની વ્યાકુલતા દજી શાન્ત થતી નથી. આ જગતનું રાક્ષસી દુઃખ મારાં હૃદયમર્મને સારી નાંખે છે. એ લધાનક દુઃખનો પ્રતિકાર કરવાની ઊડી અભિલાષા અન્તરમાં જન્મી છે. ગુરુદેવ ! નવમર્જનની તીવ્ર મનોભાવના શી રીતે સિદ્ધ કરું ? વાસ્તવિક જગત્ એટલું કટૂનું બન્યું છે કે શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યનું સુંદર ચિત્ર શી રીતે દોરું ? ભાવનાના જગતને યથાર્થનાનું જગત્ શૂન્યની ગર્જનાથી વધાવે છે ત્યાં ઉભયનો મંવાદ શી રીતે સાધું ? ભુદ્ધિની અવગણના અને આત્માની ભુગુપ્તિ થઈ

રહી છે ત્યાં ભાવનાઓ શી રીતે બરુ ? સમકાલીન અને સર્વકાલીન તત્ત્વોના મમન્વયનો કાયડો ઝઘ રીતે ઉકેલુ ? ભગવન્ ! આપ આત્માના દર્દના મહાવૈદ્ય છો ગુરુદેવ ! કાઈ ઔષધ આપો ગમે તેવું ઝડુ હશે તોપણ અમૃત ગણી હું આગેગીરા ”

નારદ :

“ વત્સ ! તને ઉપકારડ થવા હું સદૈવ ઉત્સુક છું તારા જોવો સાધુપુરુષ કોની અનુકમ્પાનો પાત્ર ન થાય ? તાત ! નિશ્ચિન્ત રહે તારા હૃદયની કામલતા એજ તારી મહત્તા છે તારા આત્માનો પ્રતિક્ષણ અસાધારણ વિગ્રાસ થતો જાય છે એ હું આનન્દ અને મતોપથી જોઈ રહ્યો છું તારી નિર્મલ અને નિસ્વાર્થ દષ્ટિ તને સત્ય અને સૌન્દર્યની સમીપ ત્વરાથી લઈ જાય છે ”

વાદમીકિ :

“ પરતુ ભગવન્ ! હું ખ શોક નૈરાશ્ય અને મૃત્યુની ભયાનકતામા સૌન્દર્યદેવી પ્રત્યે પરમનિષ્ઠા રાખવાનું રહસ્ય હજી હાથ નથી વાગ્યું આની દૃઢ ભક્તિ વિના માનવ-હૃદયની ભાવનાઓ આકાક્ષાઓ, વેદનાઓ, અને કલહોના ગીતો સમાહિતચિત્તે શી રીતે ગાઉ ? ગુરુદેવ ! અન્તરના અન્ધકારમય ખડોને જીગળો ”

નારદ :

“ વત્સ ! હું ખ શોક અને મૃત્યુ એ ઝલાસર્જકના સનાતન વિષય છે એની સ્વાભાવિકતા તારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ સ્વીકારી

છે. એના તીવ્ર મંવેદનથી વિશ્વના વિરોધની ઊંડી અમળજી તારામાં અદ્ભુતરીતે ગોંડતી જાય છે. સુખ અને દુઃખ-ઉભય-ને જીવનની સત્ય હકીકત તરીકે તું શાન્તિથી અવજોક્તો જાય છે. જીવનને જેવું છે તેવું સમતાથી સ્વીકારવાની મહાશક્તિ તારામાં અધિકાધિક ખીલતી જાય છે તાત ! તારા જીવનવૃક્ષનાં અનેક ફળો પાકી ગયાં છે નિકટના ભવિષ્યમાં જ ઉત્તમ ક્ષણ ઊતરશે. ”

વાદમીડિ :

“ ભગવન ! પણ ક્યાનો મહાન આદર્શ માનવતાની મહાભાવના વિના શીરીતે સિદ્ધ થશે ? વર્તમાન જગતને કલ્યાણ અને શાન્તિના માર્ગે દોરે એવી માનવતાની મહા-મૂર્તિની માગે ઝંખના છે. ગુરુદેવ ! આપ ત્રિકાલજ્ઞ છો, પુરાતન કથાઓની અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિ છો, સોન્દર્યદેવીના સમાનધર્મા છો, જ્ઞાન અને ભક્તિનો, મલ્લ અને મૌન્દર્યનો, વિરલ સુભગ મંયોગ છો. અનન્તના પરમધામ સુધી આપની અકુઠિત ગતિ છે. ગુરુદેવ ! કાલમહોદધિના કોઈ અગ્રાત પ્રવાહમાંથી સકલગુણનિધાન એક પુરુષોત્તમની મનોહર મૂર્તિ પ્રકટ કરો. જૂતમાત્રના શરણ કોઈ સૌમ્ય શીતલ દીન-વત્સલ નરચન્દ્રની કથાનું યશોગાન કરો. ભગવન ! આ દુઃખી જગતને મનુષ્યત્વનો કોઈ મહાન આદર્શ પાકવો. ”

તત્કાલ નારદે સ્વરશ્રવણની ઉપાસના શરુ કરી. સમગ્રલક્ષ્મીથી વિભૂષિત આર્ષવીર રામની જાળવડ્યમાન સ્મૃતિ દષ્ટિ મમક્ષ ખડી થઈ. રામચન્દ્રની રમણીય લોક-કથાને, કલ્પનાના લવ્ય રંગે રંગીને, વીણાના અદ્ભુત વાદન સાથે વાદમીડિના અન્તરમાં નારદે ઊતારવા માંડી. ધીર ગન્ધાર ઉદાત્ત સ્વરે નારદે એ મનોરંજક ગાથા ગાવા માંડી અને એ મંસ્કૃત વાણીના શ્રુતિમનોહર શબ્દોનો ધ્વનિ વાદમીડિના હૃદયમાં પ્રતિધોષ સર્જતો ગયો.

જ્ઞાન શરુ થયું:

इक्ष्वाकुवशाप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

“મહાપુરુષના અવતાર અર્થે રાજર્ષિ ઇક્ષ્વાકુના પ્રતાપી રાજવંશની કેવી જગ્યા તૈયારી । કેવો કુવક્રમાગત મહાન યશ-વિસ્તાર । આવા રમણીય અને વ્યવસ્થિત કુલોદ્યાનમાં જ માનવ-જાતિના મનોહર પુખ્તો પૂર્ણતાએ ખીલી થકે.”

જ્ઞાન આગળ ચાલ્યું:

बुद्धिमान् नीतिमान् चाग्मी श्रीमान् शत्रुनिवर्हणः । ’

“ગરુદેવ । એજ-એજ-એ મહાનુભાવના લક્ષણો. જ્યાં બુદ્ધિ પ્રત્યે ઉદ્ધત તિરસ્કાર, નીતિ પ્રત્યે પરમ નિર્વેદ અને વાણીની વિસ્મયકારક શક્તિ વિષે અપ્રધ્વા પ્રવર્તે છે, ત્યાં બુદ્ધિ નીતિ અને વાણીનો ત્રિવેણીસંગમ એ સૌન્દર્યલક્ષ્મીથી વિભૂષિત નર-ચન્દ્રમાં યાય ત્યારે જ એ સમયમૂર્તિ મહાવીર થઈ શકે. અનાર્થતાની ધુરા અમર્યાદ જીરમ કરતી હોય ત્યારે સંસ્કારિતાના શત્રુઓ સામે અવશ્ય બુદ્ધ કરતું જોઈએ. આવા સંકટ સમયે

મૌન સેવી નિષ્કિંચ રહેનાર મનુષ્ય માનવતાના મહાકાર્યનો દ્રોહ કરે છે”

રામના હૃદયરજક ગુણોનુ ગાન આગળ આપ્યું

‘રક્ષિતા જીવલોકસ્ય સ્વજનસ્ય ચ રક્ષિતા ।’

‘ભગવન્’ યથાર્થ ગાયુ મારા અન્તરની અવ્યક્ત ભાવનાને રાખેના રૂપ અને અર્થદ્વારા આપે વ્યક્ત કરી ખરેખર ! સ્વ’ અને પરનો સર્વમા સમન્વય કરનાર મમસ્ત શવનોકનો સરક્ષક મહાપુરુષ એ જ વર્તમાન જગતનો આદર્શ હોઈ શકે”

ગીતનુ ગૌરવ વધના માણ્ય

સમુદ્ર ઇવ ગામ્ભીર્યે ધૈર્યેણ દ્વિમવાનિચ ।
વિષ્ણુના સદૃશો વૌર્યે સોમવત્ પ્રિયદર્શન ।
કાલાગ્નિ સદૃશ ક્રોધે ક્ષમયા પૃથિવીસમ ॥’

‘વિશાલ અને અગાધ નીરથી ભરેલા મહાસાગર જેવો ગહનગભીર અને અનન્તઆન્તરસમૃદ્ધિથી સપત્ત હિમાચલ જેવો સ્વસ્થ અડગ અને અચલ ઇન્દ્રપીઠે અધિક પ્રતાપી એવા ‘હિરુકમ’ વિષ્ણુ સમાન વીર્યવાન, સુધારયન્દિ સોમ સમાન સૌમ્યસુન્દર

એ સૌમ્યશીતલ સોમ સમાન મહાવીર કાલાગ્નિના ક્રોધ જેવો રૌદ્રરૂપ બને છે પરંતુ માનવજાતિની મહાભાવનાઓ અર્થે —સ્વાતંત્ર્ય, માનવતા, બાકી અને ન્યાયને અર્થે—એ મહા યુદ્ધો ખેરે છે રાજ્યચોક્ષને માટે કે અગત સત્તાની દુષ્ટ તૃષ્ણાને અર્થે કદાપિ નહિ

એ ક્રોધકરાલ નરવીર ક્ષમાશીતલ છે જ.”

તત્કાલ વીણાના સૂર બદલાયા. કથાપુરુષ રામની પ્રિયતમા જનકનન્દિની સીતાની સ્નેહથી નીતરતી માધુર્યની મનોહરમૂર્તિ નારદે વાહ્મીકિ સમક્ષ ખડી કરી:

‘ સર્વલક્ષણસંપન્ના નારોણામુત્તમા વધૂઃ । ’

“ ગુરુદેવ ! એજ માગદ્યમૂર્તિ ! સ્ત્રીસમસ્તના સૌભાગ્યની સર્વોત્તમ પ્રતિમા ! ”

એટલામાં ભક્તારાજની વીણામાંથી આર્દ્ર અને કરુણ ગાન ઝરવા માંડ્યું. નયનમાં નીર ઊભરાયાં. નારદે ચરચરતે સ્વરે ગાયું:

‘ ગુહમાસાદ્ય ધર્માત્મા નિષાદાધિપતિ પ્રિયમ્ । ’

“ દયાસાગર ભગવન્ ! આપનું પરમ કારુણ્ય હું કળી શકું છું. નિષાદપતિ ગુહને પ્રિયસખા ગણનાર એ આર્ધવીર રામના હૃદયની કોમલતા અને ઉદારતા આપના મહાન હૃદયને હલાવે છે એ અને મારા અન્તરના ઊંડાણમાં કોઈ ઊંડા સંસ્કારના ખીજ રાપે છે.”

રામવનવાસની ગાથા આગળ ચાલી:

‘ ઋષીણામગ્નિકલ્પાનાં દળ્ડકારણ્યવાસિનામ્ । ’

ચિત્રકૂટ વટાવી દણ્ડકારણ્યમાં વિચરતાં રામ લક્ષ્મણ સીતાનો સત્કાર કરતી આર્યસંસ્કૃતિના આદ્યપ્રચારકો

શરભગ, સુતીક્ષ્ણ અને અગસ્ત્યની મંસ્કારમૂર્તિઓ વાલ્મીકિના કલ્પનાનેત્ર સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ. અનાર્યતા સામે આમરણાન્ત ઝંઝૂમતા અનેક તપસ્વીઓની અગ્નિસમાન ઓજસ્વી અને નિર્મલ પ્રતિમાઓ નિહાળી લોકહૃદયમાં વિરાજતી આર્યતાની સુંદર ભાવનાને મુનિવરે કૃતજ્ઞતાથી શિર નમાવ્યું.

ગાન વેગથી આગળ વધતું હતું:

સીતાહરણ, જટાયુવધ અને શબરીની રામભક્તિએ વાલ્મીકિના હૃદયદેશમાં શાશ્વતસ્થાન લીધું.

હનુમાન અને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી પ્રીતિમાં વાલ્મીકિએ એ મહાપુરુષમાં વિગ્નતીય વીરો સાથે મૈત્રી બાધવાની નિર્સર્ગસિદ્ધ શક્તિ નિહાળી.

રાવણને સંહારી વિલીપણુના રાજ્યાભિષેકમાં મંસ્કૃતિ-મમન્વયના ક્રોધડાના ઉકેલની ઝાંખી એ યુગદ્રષ્ટા મુનિવરે કરી.

સીતાની હુતાશનશુદ્ધિ સમાપ્ત થયે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી નન્દિગ્રામમાં ભરતને ભેટી એને સાથે લઈ રામ અયોધ્યા આવી એ મર્વ કથા ગાઈ નારદે સમાપન કર્યું:

‘રામઃ સીતા મનુષ્યાણ્ય રાજ્યં પુનરવાસવાન્ ।’

ક્ર

ગાન બંધ પડ્યું. તન્ત્રીના સંમોહક સૂર મૂક બન્યા. નેત્ર સન્મુખ નવીન જગત્ મુનિવર નિરખી રહ્યા. નારદે

શિષ્યને આશીર્વાદ આપી ચઢતા સૂર્યના તેજસ્વી કિરણ ઉપર બેસી અપાર આકાશને ભેદી પિતામહના બ્રહ્મલોક તરફ ગતિ કરી

આ અધૌકિક દર્શન અને શ્રવણથી વાલ્મીકિ ભંડા આશ્ચર્યમાં લીન થયા. થોડીવારમાં સ્વસ્થ બની ધીમે ધીમે ગિરિશૃંગ ઉપરથી નીચે ઊતર્યા અને આશ્રમની યજ્ઞશાલામાં એકત્ર થએલ શિષ્યવૃન્દની મધ્યમાં, તારાઓની મધ્યમાં ચન્દ્રમમાન, શોભી રહ્યા.

કૌન્યવધ

ર[મચન્દ્રની રમણીય ગીતાનુ મનોરજક ગાન વામ્બીકિના હૃદયદેશમાં પ્રતિક્ષણ ચાલતું હતું. નારદના નાદસ્વરનું અનુરણન અન્તરના ખડેખડમાં ઊછળતુ હતુ પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છવાસે માનવતાની મહાભાવના મૂર્તિમન્ત થતી હતી.

❧

ઋષિવરે અનેક રાત્રિ અને દિવસ પરમ વિશ્રાન્તિ અને શાન્તિમાં વ્યતીત કરવા માંડ્યા આ વિશ્રાન્તિ એ અદૃષ્ટ ગતિ હતી અને દેખીતી શાન્તિ એ મૂક અને અવિરત કાર્યનિષ્ઠા હતી. આર્યાવર્તના લવ્ય જૂતકાલમાં વિરાજતી અગણિત પ્રતિમાઓ મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કરવા અર્થે મુનિ-વરના આન્તરનયન સમક્ષ ટોળે વળી જભી હતી. લોક-કલ્યાણ અને અભ્યુદયના મહાન આદર્શો મહર્ષિની મનો-

ભૂમિમાં પ્રકટ થઈ વર્તમાનમાં અવતરવા તત્પર બન્યા હતા. આત્માની સુન્દરતા સાથે સાચુ આમર્થ્ય સંયોજવાના મહાકાર્યમાં મુનિવર વ્યાપૃત હતા. જગતના દુઃખનો સમસ્ત ભાર એ મહાત્માના મસ્તક ઉપર તોળાઈ રહ્યો હતો. જગતને સુખી કરવા એ સમગ્ર આત્માથી ઉત્ક્રિષ્ટ બન્યા હતા.

ક

એક મધ્યાહ્ને મહર્ષિ પર્ણકુટિમાં એકલા બેઠા હતા. મુખ્ય અન્તેવાસી ભરદ્વાજે મધ્યાહ્નનાનના સમયનું મુનિવરને સ્મરણ કરાવ્યું. વિચારસમાધિમાંથી જાગી તમસાના તીર તરફ ભરદ્વાજ સાથે ઋષિએ પ્રયાણ કર્યું.

કાવ્યનું સનાતન પ્રલવસ્થાન પ્રકૃતિ આજ અસાધારણ ઉલ્લાસમાં શોભતી હતી. તમસાના એકાન્ત શાન્ત રમ્ય કાંડા ઉપર મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પ્રકાશતો હતો. સરિતાના રેતાળ પટની એક બાજુએ સઘન વૃક્ષોથી સુશોભિત વિશાલ વનરાજિ વિસ્તરી હતી. જાંડી અને ઘટાદાર હરિયાળી કુળેમાં સૂર્યકિરણોની રમણીય આકૃતિઓ પ્રતિબિમ્બિત થતી હતી. ગુરુ અને શિષ્ય પ્રકૃતિનાં મનોહર દરયો નિહાળતાં આગળ ચાલતા હતા.

થોડેક દૂર નદીકાંઠે પહોંચી વાલ્મીકીએ મૌન છોડ્યું :

“વત્સ ! આ પકરહિત સ્થાનમાં નિર્મલ જલ વહે છે. અહિંયા જ અટકીએ.”

મુનિવરે તમમાના સ્વચ્છમુન્દરજલમા અન્તરની ભાવનાનું પ્રતિબિમ્બ જોયું.

ભરદ્વાજને ઉદ્દેશીને મહર્ષિ બોલ્યા: “ તાત ! મત્પુરુષના હૃદય જેવા આ રમણીય અને પ્રમજ્જ સલિલમાં સમસ્ત વાતાવગ્ધુની કેવી વિશદ અને મનોહર પ્રતિમાઓ પડી છે ! તું ઝીણી નજરે જો. ”

ભરદ્વાજ :

“ભગવન્ ! આપના પવિત્ર યગનુંજ એ પ્રતિબિમ્બ છે.”

વાલ્મીકિ :

“ વત્સ ! એ યશનો અધિકારી હજી હું ચર્ચ શક્યો નથી. લે આ કલશ. મારું વક્ત્ર આપ. આટલામાં ક્યાંધક રનાન કરી લઉં. ”

ભરદ્વાજે કલશ હાથમાં લીધો અને ગુરુને વક્ત્ર આપી મુકે ગિઓ રહ્યો.

મુનિવર ધીમેધીમે કાંઠે કાંઠે વિસ્તીર્ણ વનની મનોહરના જોતાં જોતાં રહેજ આગળ વધ્યા.

એટલામાં આછી આછી વનમ્પતિથી વિભૂષિત એક વનરચલીમાં ઋષિવરે પ્રવેશ કર્યો. આ રંપાટ ન્હાની લીલીઝમ વનભૂમિમાં ચોનગ્ધ ઉવાડ હતો અને સૂર્યના ઝળહળતા પ્રકાશમાં આમપામનો વનપ્રદેશ મનોરમ દીપ્તિથી દીપ્તો હતો. એક બાલટક્ષને અડેલીને મુનિવર જિભા ગળા અને દૂરદૂર ક્ષિતિજ ઉપર જિએવા ધૂમાડાના દગવા જેવા ઉત્તમ

પર્વતો પર્વત એઠ સર્વગ્રાહ્ય દષ્ટિ નાખી, આકાશના અગ્રેમર
જ્યોતિર્ધમે મંત્રોધીને અન્તર જોલવા માડ્યું.

“ ભગવન્ વિવસ્વન્ ! અખિલ વિશ્વને ઊગ્મળનાર
આદિત્યગજ ! તારી મંગલ પ્રભાનું પ્રતિદિન ધ્યાન કર્યા
છતાં તારું જીવનરહસ્ય યથાર્થ ઠણી શકાતું નથી. તેજ-
મહોદધે ! તારી મર્ચક્રેષ્ઠ તેજસ્વિતામાં તિમિરનું તું ક્યાં
મંત્રોપન કરે છે ! તારી શુભ્ર જ્યોતિમાં ઝળહળતા આ
અગગિત પદાર્થોને રાત્રિના ધોર અન્ધકારમાં તું ક્યાં સંતાડે
છે ? કેટલાં ઉન્નત ગિરિશૃંગો, ઊંડી સુવિશાલ ખીણો, ધોર
વેદનામાં રડતા સનાતન ઝરણાં, ગિરિકન્દરો, મહાન મુક્તાઓ,
ભયકર વિવરો, પ્રચક્ર ધોધો, મનોહર પુષ્પો, રંગબેરંગી
પર્ણો, સુકોમલ લતાઓ, સુવિશાલ વૃક્ષો, અનન્ત ન્હાના
મહોટા જીવો — એ સર્વેને તું ક્યાં છૂપાવે છે ? તારા ઉદાર
અને મહાન હૃદયમાં તું કેટલી વિશાલ સામગ્રી સમાવે છે !
દેવ ! તારી જીવનકલા ખરેખર અગમ્ય છે ! ”

પળવાર અટકીને

“ પ્રભાકર ! સમસ્ત વિશ્વના અન્ધકારને તું ફેડે છે,
તથાપિ તારા દેહીયમાન વદન ઉપર શોકની શાશ્વત છાયા કેમ
દેખાય છે ? શું જગતનાં અસંખ્ય દુઃખો દેખીને તું સત્તેવ
દુઃખી રહે છે ? એ વિરાટ દુઃખોને લીધે જ તારા ઉર્જ્જ્વલ
પ્રકાશમાં બૃહદ્ અન્ધકારને છૂપાવીને તું નિરતર ક્યાં કરે
છે ? દયાસાગર ! પ્રકાશ અને અન્ધકાર, આનન્દ અને શોક
આદિ દ્વન્દ્વોનો તું ઉત્તમ અને અપ્રતિમ સ્વામી છે, એ

તારી ભથ્થ જીવનલીલાનું એક પરમ સત્ય આજ મારા અનુભવમાં ગોઠ્યું. ”

ક્ર

સૂર્યદેવની સૂક્ષ્મ પ્રશસ્તિ મુનિવર ગાતા હતા ત્યાં કુસુમિત વનસ્થલી ઉપર આછીધેરી તેજજાયા પડતી હતી. પ્રકૃતિસમસ્ત આનન્દમહોત્સવ ઊજવતી હતી એક મદમત્ત મધૂર લલિતકલા વિસ્તારી સહચરી સમીપ મનોહર નર્તન કરતો હતો. વિકરાલ વનકેસરી ભયકર ડાળ ભરી સિંહનાદ કરતો કરતો સિંહજી સમીપ દોડી જઈ નમ્રતાથી પ્રિયજનના પાર્શ્વમાં લપાતો હતો. અનેકવિધ પક્ષીઓના કવકલનિનાદ સર્વત્ર અવણુગોચર થતા હતા. એટલામાં મહર્ષિની દષ્ટિ એક નવપલ્લવિત વિશાળ વૃક્ષ ઉપર પડી. એની પ્રકુલ મ્હોરે વિકસેલી ડાળી ઉપર એક કૌન્યમિથુન બેઠું હતું. એકબીજાનો ક્ષણભર વિયોગ સહન કરવાને એ અશક્ત હતું. વસન્તની ઊભરાતી રસસમૃદ્ધિમાં એ મદવિહ્વલ બન્યું હતું. પળવાર એ પરસ્પર મુકોમલ ચચુપ્રહાર કરતું હતું અને પળવાર એ મળુલ સૂરે મધુર ગીતો ગાતું હતું. આનન્દના ઉન્માદમાં આવેલું એ યુગલ, ઊંડા સુખમાં ડૂબ્યું હતું.

પ્રકૃતિને સ્નેહસુધારસમાં નિમગ્ન નિહાળી મહર્ષિ પરમ હર્ષ અનુભવી રહ્યા.

ક્ર

એટલામાં આકાશમાં સ્યામ વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં. પ્રચડ વૃક્ષોના લયકર ઓળાઓ ચોતરફ વિસ્તરવા માંડ્યાં. કાળી ખીલામણી લયનક આકૃતિવાળો એક નિપાદ વૃક્ષની સમીપમાં દેખાયો. એની મજગતી આંખોમાં પ્રલયકાલનો અસિ હતો; એની બૂકુટિમાં કૌર્યની નિશ્ચલતા હતી; એના કાબેલા ઓઢમાં વિનાશની મુદ્રા હતી. જોતજોતામાં એ પાપાત્માએ કૌન્ચને શરયી વીધી નાંખ્યો. વિહગમ સહસા નીચે પડ્યો. એના સુકુમાર શરીરમાંથી રુધિર નીગળવા માંડ્યું. એની તામ્રવર્ણી ચાંચ ઠરકાઈ ગઈ, એની ડોક મરકાઈ ગઈ, એની આંખો ચંભી ગઈ. ક્ષણવાર તદ્દી એ મૃત્યુ પામ્યો. પ્રિયતમને પળમાત્રમાં વિદેહ ચએલ જોઈ કૌન્ચીએ હૃદયભેદક કરણુ વિલાપ આદર્યો. વનબૂમિ સ્યામ અને નિસ્તેજ બની ગઈ. પ્રકાશમાં છૂપાએલો અન્ધકાર પ્રકટ થયો. આનન્દમાં અન્તર્હિત શોક તત્કાલ આવિર્ભાવ પામ્યો. જીવનમાં પ્રચ્છન્ન મૃત્યુએ નિઃશબ્દ પણ દઢ પગલે આવી અખિલ વાતાવરણનું આધિપત્ય સીધું.

સર્વત્ર કારુણ્ય વ્યાપી રહ્યું.

યક્ષીને પારધીના બાણથી વીંધાતું નિહાળી વાદ્મીકિના અંગેઅંગમાં તીક્ષ્ણ તીરો બોંકાયાં. એના શરીરનું આજી માળખું અસહ્ય વેદનાથી ધૂણી ઉઠ્યું. એની પ્રત્યેક નાડી વીજળીના વેગથી ધબકવા માંડી. એના હૃદયમાં દારુણ દાહ પ્રકટ થયો. એનાં જટા અને કેશ એની થરથરતી ડોકની આસપાસ ઊડવા માંડ્યાં. એનાં હાથપગ ઠરકાઈ ગયાં. એની તેજસ્વી આંખો ખીલા જેવી નિશ્ચલ બની. એનું

મસ્તક જોરથી ધૂમવા લાગ્યું. મૃત્યુની અંતિમ ઘડિયો એણે ગણવા માંડી. એના ઝડપથી થડકતા લમણા ઉપર સહસ્ર-સૂર્યની પ્રભા સ્ફુરી આવી. એના અંતરના જોડાણમાંથી કરુણ નાદ નીકળી ગયો:

‘મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
યત્કૌઞ્ચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

હે નિપાદ ! તું ચિરકાલ નહિ જીવે; કારણ કે પ્રેમમાં મુગ્ધ થએલા કૌન્થપક્ષીના જોડામાંથી એકને તે માર્યું.

કૌન્થનો કરુણવધ જોતાં વેંત જ પરમ દયાળુ મુનિવરનાં અંતિમ આવરણો સહસ્રા ચીરાઈ ગયાં. વાત્સિકિની પ્રતિભાએ કરુણરસનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો. એનો સકલ આત્મા કારણસાગરના મહાપૂરમાં તરવા લાગ્યો. ઋષિવરના અન્તરાત્મામાં સનાતન જીવનનું સંવેદન સ્થિર થયું. એનું દ્રવીભૂત હૃદય જીવમાત્રની એકતા અનુભવી રહ્યું. જીવનમાત્રની પવિત્રતા અને ભવ્યતા એને પ્રત્યક્ષ થઈ. નહાના મ્હોટા સર્વ જીવોનું મૂલ્ય એને સમાન લાગ્યું. વિશ્વ-વ્યાપક સંવાદ અને સૌન્દર્યની એને પૂરી પ્રતીતિ થઈ. વિશ્વનું વિરાટ દુઃખ હિંસા છે એ પરમ સત્ય એણે નજર સમક્ષ નિહાળ્યું. હિંસા એ જ સનાતન જીવનમાં વિચ્છેદ કરે છે, એ જ વિશ્વના મધુર સંગીતમાં રખલન કરે છે, એ સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર મહર્ષિને સિદ્ધ થયો.

કુલપતિને સ્નાન કરીને પાછા આવતાં વિલંબ થયો એટલે ભરદ્વાજે વનરાજિમાં શોધ કરી. બાલતરુની

સમીપ જઈને જોયું ત્યાં મહર્ષિની મરણોન્મુખ અવસ્થા એણે નિહાળી. તમ્મર ખાઈને તીચે પડતા ગુરુદેવને સ્વ-શરીરનો સત્તર આધાર આપી ભરદ્વાજ દુઃખિત હૃદયે આશ્રમના પ્રાણાધારને ધારણ કરી રહ્યો.

મૃત્યુની છેલ્લી પણ અનુભવી વાદમીઠિએ પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાના શબ ઉપર ઊભા રહી એમણે સનાતન જીવન સાધ્યું. એમના અખિલ આત્માનું પુનઃ સર્જન થયું. એમનું નવ્ય જીવન ચારુસર્વાંગ બન્યું અને સોળે કળાએ પહોંચ્યું.

ધીમે ધીમે ઋષિવરે સ્વસ્થ થઈ ભરદ્વાજ સામે નજર કરી અને અપૂર્વ આશ્ચર્યમાં લીન બની બોલી ઊઠ્યાઃ “વત્સ ! આ પરમ અદ્ભુત શું બન્યું ? કોઈ અગાધ અન્ધકારમાં હું સરી જતો હતો ત્યાંથી પ્રકાશમાં મને કોણ લાવ્યું ? કોઈ ગદન શોક સમુદ્રને તળિયે હું બેઠો હતો ત્યાંથી કોણે મને બહાર કાઢ્યો ? અને આ અપૂર્વ શોકમાંથી પ્રવર્તેલી મારા મુખમાંથી કેવી વિસ્મયકારક વાણી નીકળી ! ભરદ્વાજ ! ‘આર પાદ્યી યુક્ત, સમાક્ષર અને વીણાના લય સાથે સંવાદી એવો એ શ્લોક અન્યથા જવો ન જોઈએ.’”

૧ પાદ બહ્વોઽક્ષરસમસ્તન્ત્રીલયસમન્વિતઃ ।

શોકાર્તસ્યપ્રવૃત્તોમે શ્લોકોમવદતુ નાન્યથા ॥

ભરદ્વાજ :

‘ ભગનન્ ! આપના અક્ષરજીવનનો ઉત્પત્તિકાલ મે નજરોનજર નિરખ્યો છે. આપની અનિર્વાચ્ય અનુક્રમ્પામાથી અવતરેલો એ અપૂર્વ શ્લોક મે જતન કરીને સ્મૃતિમા સંઘર્યો છે ગુરુદેવ ! આપ અત્યંત શ્રાન્ત થયા છો કૃપાકરીને આ શીતલ છાયાતલે વિશ્રાંતિ કરો ’

વાલ્મીકિ :

‘ તાત ! ભગવતી તમમાના પુણ્યજલમા સ્નાન કરી હું અવશ્ય પ્રશાન્ત થઈશિ. ’

સ્નાનથી શીઘ્ર પરવારી મુનિવર બનેલી ઘટનાનું ચિન્તન કરતા શિષ્ય સહિત આશ્રમે પહોચી ગયા.

શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર

આ શ્રમમાં પ્રવેશ કરી થોડીવાર આરામ લઈ નિત્ય નિયમ અનુસાર શિષ્યવૃન્દ મમક્ષ વાત્મીકિએ પ્રાચીન કથાઓનું પારાયણ કર્યું પરંતુ પેલા અકારણુ વૈરીએ કરેલા નિર્દોષ કૌન્ત્યના વધનું શોકસ્મરણ અન્તરમાં પ્રતિક્ષણ ચાતતું હતું કથા સમાપ્ત કરી મુનિવર સરોવરના કાઠા ઉપર વિરાજતા વિવિધ વૃક્ષોની મધ્યમાં આવેલી પર્ણકુટિમાં ગયા અને એકાન્તમાં ધ્યાનપરાયણ થઈને બેઠા.

ઋષિવર્ગના હૃદયના અપૂર્વ ભાવને એમની મેઘા તાલબદ્ધ વાણીમાં મૂર્ત રૂપ આપના મથતી હતી વસ્તુના મૂલ્ય માથી પ્રવર્તેલા એ વિશિષ્ટ ભાવનું સૂક્ષ્મ અન્વેષણ મુનિવરમાનસમાં પ્રવર્તતું હતું એ માનસિક ક્રિયામાં, રૂઢ માન્યતાઓ, સત્યના સકુચિત વિચારો અને વિદ્યમાન શબ્દો,

નિપુણપરીક્ષણ અર્થે પ્રત્યક્ષ થતા ગયા. નવસર્જનની અનેક પ્રતિમાઓ વ્યક્ત થતી ગઈ પરંતુ પ્રચલિત અર્થવાળા શબ્દો સાથે નવીન આકૃતિઓના સંવિધાનનો મહાપ્રશ્ન ખડો થયો. અન્તરના ભાવના અનુભવને અનુરૂપ શબ્દોના પ્રયોગો સર્જવાના રહ્યા. શબ્દોના અર્થોનું અતિક્રમણ કરવાનું રહ્યું. નવીન શબ્દપ્રયોગો રચવાના રહ્યા. શબ્દોનો અર્થવિસ્તાર કરવાનો રહ્યો. એમાં સંવાદ સર્જવાનો રહ્યો. અલંકારો દ્વારા લૌકિક શબ્દોમાં અભિનવ પ્રાણનો સંચાર કરવાનો રહ્યો. રૂપકોની સર્ગશક્તિથી સત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોની અભિવ્યક્તિ કરવાની રહી. ગદ્યથી ભિન્ન એવી પદ્યાત્મક એક નવીન ભાષા જ શોધવાની રહી.

ભાવનો અપૂર્વ એકતામાથી મહાકાવ્યનું બીજ જન્મ્યું હતું; એના વિકાસ અર્થે શબ્દબ્રહ્મના અનુગ્રહની પ્રતીક્ષા બેવાતી હતી.

મુનિવર શોકના આવેગમાં આવી વારંવાર પેલો શ્લોક ઉચ્ચારતા ગયા અને ઊંડા કારુણ્યમાં ગળી ગયા.

નેત્રમાથી ચોધાર નીર વહી રહ્યાં.

ક્ર

આ એકરસ અવરથામાં એકાએક શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્ આવિર્ભાવ થયો. સર્વત્ર શબ્દનો પ્રકાશ ફેલાવતા વિશ્વવિધાયક બ્રહ્મા વાલ્મીકિના મનોનયન સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા. મુનિવરના શોકનું આવરણ ખસેડતાં બ્રહ્મા બોલ્યા:

“ ઋષે ! તમારા વિસ્મયકારક નવીન છંદનું અપૂર્વ સંગીત સાંભળીને સત્સાગરના અનન્તજળમાં યથેચ્છ વિલસતા સૌન્દર્યપદ્મનું પુરાતન અને પવિત્ર આસન ત્યજી હું તમારી સમીપ આવ્યો છું. તમારા જેવા અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ આમ શોકપરાયણ થઈ રહે એ કેવું વિચિત્ર છે ! મુનિવર ! આ શું ! નયનમાં પ્રલયમહાસાગરનાં પૂર ઊભરાય છે ! જગદ્ગ્ધ મહાત્મન ! આ શોકસંતપ્ત અવસ્થા મારું ધૈર્ય પણ મૂકાવે છે. ઋષિવર ! દુઃખી ન થાઓ ! એક પણ અશ્રુ ન પાડો. મહર્ષે ! દીર્ઘકાલથી નારદે તમારા ઉજ્જવલ જીવન પ્રત્યે મારામાં અપાર રસ ઊપજ્યો છે. મહામુને ! હૃદયના દુઃખનું પ્રકાશન કરો. સમાધાન અને સ્વાસ્થ્યનો ઉપાય હું અવશ્ય દર્શાવીશ. ”

પરમ વિસ્મયમાંથી જાગૃત થઈ મુનિવર પદ્મયોનિને પગે પડ્યા અને સામે પડેલા મૃગયર્મ ઉપર વિરાજવા પિતામહને વિનંતિ કરી. પિતામહનું વિધિવત્ પૂજન કરી વાતમીકિ બોલ્યા :

“ ભગવન્ ! આ પર્ણકુટિમાં પધારી આપે મારા ઉપર અપાર કરુણા કરી. દેવાધિદેવ ! આપ તો સર્વજ્ઞ છો. પ્રભો ! પેલા પાપી પારધીએ વૈરવૃત્તિથી હણેલા પ્રિયજન સાથે કલ્હોલતા કૌન્વ્યની સતત સ્મૃતિ મારા મર્મને વીંધી નાંખે છે. દેવ ! પેલી અનાથ કૌન્વ્યીના હૃદયવિદારક રુદનનું એકે ક્ષણ પણ વિસ્મરણ થતું નથી. અખિલ વિશ્વના

અધિપતે ! મૃત્યુ એ બ્રહ્માડના મધુર સંગીતમા વિચ્છેદ કરે છે એ શોકસ્મરણુ નિરતર સાલ્યા કરે છે. ”

બ્રહ્મા :

“ મુનિવર ! મૃત્યુ એ જીવનનું મહાફલ છે. મૃત્યુ ભવ્ય છે. આત્મામાં મૃત્યુ સમાન ચેતના કોઈ પણ વસ્તુ પ્રેરતી નથી. મૃત્યુ એ જીવનનો મુકુટ છે, જીવનનો મહોત્સવ છે. મૃત્યુની પેલીપાર અનન્તજીવનનો મહાસાગર ધ્રુવે છે. કોઈ ખોવાતું નથી, કોઈ નિઃશેષ નાશ પામતું નથી. દુઃખ અને શોકના અસ્થિર તરંગો ઉપર સમતાથી જે તરી શકે તે જ એ અનન્તતાનો ઉપભોગ કરી શકે છે. ”

વાદમીકિ :

“ પિતામહ ! પરમ અનુગ્રહ થયો એક બીજુ દુઃખ પણ મને અતિશય શોકવિષ્ટ કરે છે. મારા આગ્રમને અણુ-જાળતી એવી શાપયુક્ત વાણી મારા મુખમાથી નીકળી ગઈ આ અકાર્ય મને અત્યંત ખૂચે છે અને ગહન શોકમાં ડૂબાવે છે. ”

મુક્તહાસ્ય કરતા બ્રહ્મદેવ બોલ્યા :

“ મહર્ષે ! મારી ઇચ્છાથી જ એ આર્પવાણી પ્રવર્તી છે. તમે સનાતન સત્ય જ ઉચ્ચાર્યું છે. હિંસાની સાથે ધોર શાપ સદૈવ જોડાયો છે. પ્રત્યેક હિંસક શાશ્વત જીવનના અધિકારમાંથી બ્રષ્ટ થાય છે. જ્યાં મુંધી એ હિંસા કરે છે. ત્યાં મુંધી એ કદાપિ ઠરીને ઠામ બેસવાનો નથી. ઋષિવર ! શોક સર્વથા ત્યજ દો. ”

શબ્દજ્ઞાનો પરમ પ્રકાશ તમે પામ્યા છે, હવે નારદે સંભળાવેલું રામચન્દ્રનું અખિલ ચરિત ગાઓ. ”

વાલ્મીકિ :

“ ભગવન્ ! આપની કૃપાથી મારું અન્તર નિઃશંક મધું છે. મારા ચિત્તમાં અપૂર્વ પ્રસન્નતા બિભરાય છે. પિતામહ ! આપની મંગલ આશિષ મસ્તક ઉપર ચઢાવું છું. ”

બ્રહ્મા :

આદિકેવે ! રામચન્દ્રની લોકરંજક કથાને કવિત્વની ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાથી આલેખતી તમારી જગન્મોહક વાણી આ દુઃખી જગત્ આપતવાક્ય સમાન ગણુશે. યુગે યુગે એ પુરાતન છતાં નિત્યનૂતન રહેશે અને અનન્ત આનન્દનું પ્રભવસ્થાન બનશે. ઋષે ! તમારી અવિચલ વાણીમાં અજ-
ણિત પદાર્થો સનાતન જીવન જીવશે. મમન્ત જગત્ દર્પ અને શોકની મંચુક્ત લાગણીથી એ કલ્યાણકારી કથા વારં-
વાર સાંભળશે. મહર્ષે !

“ યાઘત્સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતઃ મહીતલે ।

તાવદ્રાંમાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

ન્યાં મુઘી આ પૃથ્વી ઉપર પવનો અને મરિનાઓ રહેશે ત્યાં મુઘી રામચન્દ્રની કથા સદૃશ લોકમાં પ્રચાર પામશે.

ક

શબ્દો વિરામ પામ્યા અને પિનાન્દ નન્દાદ્ય અન્ત-
રિક્ષમાં અન્તર્ધ્વાન રહી ગયા.

વાલ્મીકિના હૃદયપદ્મમાં વિધાતાની સનાતન પ્રતિમા વિલસી રહી.

卐

મહર્ષિના નવજીવનનું મહાનિર્માણ થયું હતું. એમાં નારદની ભગ્ય રમૃતિ અને બ્રહ્માની અદ્ભુત શ્રુતિનો સુધટિત સંયોગ થયો હતો.

નવસૃષ્ટિનું નિર્માણ

જીવન અને કલા, ઉભયનુ મૂલ કારણમાં અન્તર્ગત છે એ કૌન્યવધના પ્રસંગમાંથી વાસ્તીકને પ્રતીત થયું. વિશ્વવ્યાપકજીવન પ્રત્યે અન્તરમાં અગાધ પ્રેમ ઊભરાયો. અનન્તતાની ભૂમિકામાં અસ્તિત્વનું દર્શન થયું. જીવનના અગણિત પદાર્થો વચ્ચે અવિચ્છિન્નતા દષ્ટિગોચર થઈ. પદાર્થ, પ્રાણી, મનુષ્ય, સર્વની શુદ્ધ ચૈતન્યમાં સ્થિતિ નિહાળી એ પ્રત્યેક દ્વારા સનાતન ચૈતન્યનું રહસ્ય પ્રત્યક્ષ થયું. સારુ ખોટું, શુભ અશુભ, પ્રિય અપ્રિય, આદિ ભેદમાત્ર ઈપ્તી ગયા. સર્વત્ર અલિન આત્મતત્ત્વ રહુરી રહ્યું.

શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં વેત જ કલાએ એનું સત્ય સ્વરૂપ મુનિવર સમક્ષ પ્રકટ કર્યું. વસ્તુમાત્રને એણે મલિનતામાંથી મુક્ત કરી વિશુદ્ધ રૂપમાં દેખાડી. સત્યનું અવગુહન દૂર કરી એનું અલૌકિક મુખ એણે વ્યક્ત કર્યું.

પ્રત્યેક વસ્તુનું એણે અભિનન દર્શન કરાવ્યું પદાર્થમાત્રનો
એના કૃત્સ્ન સ્વરૂપમા એણે સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

❧

પિતામહનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી પર્ણકુટિમા ખેસી
પરમ વિસ્મય પામતા મુનિવર પેલો શ્લોક વારવાર
ઉચ્ચારતા ગયા.

મહર્ષિના અન્તરમા અનવરત ભાવના ઊભરાતી હતી
ઋષિવરે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને અપૂર્વ પ્રતિભાએ નવસર્જન
આરંભ્યું.

વાદમીકિના હૃદયનું રસાતલ ફેડી કારુણ્યનો સનાતન
સ્ત્રોત ફૂટ્યો હતો. એ મહાસ્ત્રોતમાથી અગણિત ન્હાના
મ્હોટા નિર્ઝરો પ્રકટ થઈ મહર્ષિની નિરતર વિસ્તરતી મનો-
ભૂમિમા વહેતા હતા. આ નાનાવિધ સ્ત્રોત એકત્ર થઈ એક
વિશાલ ગિરિનદી બની હતી કેટલીવાર ઊંડી ખીણો વચ્ચે
થઈને અતિશય આવેગમા આવી એ વહેતી હતી અને કેટલીક
વાર સપાટભૂમિ ઉપર શાન્ત સ્વસ્થ અને ધીર ગતિએ એ
આગળ વધતી હતી કેટલીકનાર એની શાન્ત તરંગમાલા ઉપર
કાળા લયાનક વાદળાની, ઉત્તુગ ગિરિશૃંગોની, અને અતિકાંચ
વૃક્ષોની રાક્ષસી પ્રતિમાઓ પ્રસરતી હતી અને કેટલીકવાર
એની ઊછળતી ઊર્મિમાલા સૂર્યચન્દ્રના લબ્ધ અને સૌમ્ય
તેજવિસ્તારમા લલકરી ચમકતી હતી એના પ્રધાન
પ્રવાહમા અનેક અપકાંચ ઝરણા લગતા હતા અને અસખ્ય
અવિરત ધોધ પડતા હતા માર્ગમા પર્વતો ફેડી, પાષાણ
ખડો તોડી, ગિરિક્ષરો વિદારી, ગાઢ જંગલો વીંધી, ઘોર

નાદે ધુધવતી એ શૈલસરિતા જોશબધ આગળ ધસતી હતી. કોઇ કોઈ વાર એની આસપાસ મન્દ મન્દ વહેતા વાયુની લહરીઓ વાતી હતી તો કોઇ કોઈ વાર તોફાની પવનના સુસવાટાઓ મંભળાતા હતા.

ગિરિપ્રદેશ છોડી એ સ્રોતસ્વિની વિશાલ મેદાનોમાં વહેવા માંડી. એનો પટ વિસ્તરતો ગયો. એનો નિનાદ શાન્ત પણ ક્રોમલ થયો, એની ગતિ મન્દ પણ સ્થિર થઈ. અનેક પદાર્થોને રસાર્દ કરતી એ સમુદ્ર તરફ સ્થિરતાથી આગળ ચાલી. જોતજોતામાં એ જલનિધિમાં ભળી ગઇ.

મહર્ષિનું માનસ એક અપાર મહાસાગર સમાન ધુધવી રહ્યું. વિશ્વનું મહાપ્રસ્થાન એમના કંપનાનયન સમક્ષ ચાલી રહ્યું.

એ અનન્ત મહાસાગરના વિશાલ વણ-સ્થલ ઉપર અગણિત અરુપ્ય આકૃતિઓ ઊભરાવા માંડી. દેવો અમુરો, માનવો, વાનરો, રાક્ષસો, ઋષિઓ, મતીઓ, ગિદ્ધો, શ્વેત્રો, ગન્ધર્વો, યક્ષો, અસરાઓ, રક્ષકો, પીડકો, હિંસકો આદિ અસંખ્ય પ્રતિમાઓ પ્રકટ થઈ અદર્શન પામતી ગઈ અને કેટલીક છૂટી છવાઈ પણ રુપ્ય મૂર્તિઓ તરવરવા માંડી. સમુદ્રના શાન્ત સુકુમાર તરંગો ઉપર એક મુશોભિત નૌકામાં બેસીને વિશ્વામિત્ર જનક, અને રામ માનવતાના મંગલ ભાવિ તરફ પ્રયાણ કરતા દૂર દૂર અદસ્ય થતા હતા. એમની નૌકાની પાછળ પેલા ઝાંખા ખડતા જન સમૂહના કેટલાક ઓળાઓ મન્દ ગતિએ અનુસરતા હતા અને અનન્તતામાં અન્તર્ધાન થતા હતા. એક અચલ ઉન્નત ખડક ઉપર,

વસિષ્ઠ ઋષ્યશૃંગ અને ભરદ્વાજ અને શરભાંગ સુતીક્ષ્ણ અને અગસ્ત્યની ઘણતેજથી દીપતી તેજસ્વી પ્રતિમાઓ હાથ જોડ્યા કરી શાસન અને સાવચેતી આપતી જોભી હતી. એક બીજા ઉત્તુગ અને ભયકર ખડક ઉપર રાવણ, કુમ્ભકર્ણુ અને મેઘનાદની વિકરાલ આકૃતિઓ, સ્થાવર જંગમ સર્વને એ ખડક સાથે અથડાવા આવાહન કરતી હતી. એ પ્રચંડકાય શિલાખંડની પાછળ એક અગાધ જળમાં ડૂબેલા ખરાબા ઉપર ભારીયની માયાવી મૂર્તિ ખડી હતી. અનેક બૃહતકાય જળચરો ઉપર બેસી ખૂર, દૂપણ અને ત્રિશિરસની કુત્સિત મૂર્તિઓ વદન ફાડી અહિં તહિં દોડતી હતી. કાઈ કાઈ શાન્ત શીતલ ગર્ભિણીઓ ઉપર દશરથ, રામપાદ અને જટાયુ, લક્ષ્મણ ભરત અને હનુમાન, ગુહ સુગ્રીવ અને વિભીષણ, સુમન્ત શત્રુઘ્ન અને સંપાતિની હિતકારી પ્રતિમાઓ વિલસતી હતી. એક અતિકાય ઉચ્છૃંખલ મોઝા ઉપર વાલિ ગદા ઉપાડી જોભો હતો.

એટલામાં દૂરદૂર એક કુસુમિત દ્વીપ દૃષ્ટિગોચર થતો ગયો. એનું મનોહર પુષ્પોદ્યાન સુવાસિત પુષ્પોથી મધમધતું હતું. એની મધ્યમાં ઉધાના રમણીય રંગોમાં ઉલ્લસતી, ત્રણ તેજોમયી સૌભાગ્યદેવીઓ—અરુન્ધતી, અનસૂયા અને સીતા સુકુમાર પુષ્પોની મનોહર માલાઓ ગૂંથતી બેઠી હતી. ઉપવનના પ્રધાન દ્વાર પાસે મધ્યાહ્ન સૂર્યના પ્રખર તાપથી સળગતી, તારા, મન્દોદરી અને ત્રિજટા, અશોક વૃક્ષની શીતલ છાયા નીચે દેહલતાને અને થાકેલા ચિત્તને આરામ આપતી સૂતી હતી. ઉદ્યાનના પાછલા ભાગમાં સન્ધ્યાના

શાન્ત તેજમાં વિરાજતાં કૌસલ્યા અને સુમિત્રા, શાન્તા સાથે વિશ્રમ્ભવાર્તાલાપ કરતા વિહરતાં હતાં. પુષ્પવનની એક બાજુએ જીવનની સન્ધ્યામાં ધીમે ધીમે શમી જતી શબરી, ઇષ્ટદેવના નૈવેદ્ય અર્થે પુષ્પો અને ફલો ઉલ્લાસમાં ચૂંટતી હતી. અને બીજી બાજુ, ઘોર રાત્રિના શ્યામ અન્ધકારમાં એક સૂકા વૃક્ષને અડેલી કેકેયી એકલી જબી હતી.

એ હરિયાળા બેટની મમીપમાં ઊછળતા ઉન્મત્ત પૃથ્વી ઉપર તાટકા મન્યરા અને શૂર્પણખાની વિરૂપ પ્રતિમાઓ કોઈ કોઈવાર ડોકિયાં કરતી હતી.

❧

જોત જોતામાં સાગરનાં અગાધ જળમાં ભગ્ય ભરતી ચઢી અને આછી ઘેરી સર્વ પ્રતિમાઓ અદૃશ્ય થઈ. સર્વત્ર અનન્તતાનાં વારિ વિસ્તરી રહ્યાં. ફરી પાછું નવસર્જન મંડાયું. મહામાગરની મધ્યમાં અનન્તની શય્યા ઉપર સૂતેલા વિષ્ણુના નાભિકમલમા પ્રજાપતિની વિરાટ પ્રતિમા પ્રકટ થઈ અને દેવો અમુરો, સર્વેને ઉત્સંગમાં સંગ્રહી, સનાતન શાન્તિની નિશ્ચલ અવસ્થામાં, યોદ્ધિશ ચારે મુખ્ય દેવતા અમૃતધારા વર્ષાવતી વિલસી રહી. અમુરોનાં અસંખ્ય સમૂહોમાંથી કેટલીક ઉગ્ર ઉદ્ધત અને બલવાન પ્રતિમાઓ ઉપસી આવી. એમાં, અપાર દેહ બલથી ઉન્મત્ત, દશમુખી રાવણ, પિતામહની અમીદૃષ્ટિથી અધિક અવલિખત બની, દેવો માનવો આદિ અનન્ત જીવસમૂહને રંજાડતો, અખિલ મહોદધિને બીધણુ ભુજબલથી વલોવવા લાગ્યો. સંત્રસ્ત જગતે

અનન્તતાને ચીરી નાખતી એક આર્ત અને ઝરુણ ચીસ પાડી પિતામહની શાન્ત સમાધિ અને ચિરતનકાલનું મૌન તત્ક્ષણ છૂટી ગયા સનાતનતામા શબ્દબ્ધનો નાદ ગાળી રહ્યો

“ સર્વોત્કૃષ્ટ માનવતા એ જ અધમ રાક્ષસતાનો સંહાર કરશે ”

ક

જલનિધિનો ઘોર ધુધવાટ સુસવાટાભર વાતા પવનના વેગથી વધતો ગયો એની તરંગમાલા ઉપર અપાર સંહાર અને સર્જન ચાલી રહ્યા અસંખ્ય દારુણ ઘટનાઓ, વિપ્લવો અને વેદનાઓ પ્રવર્તી રહ્યા અનેક સામ્રાજ્યોના ઉત્થાન અને પતન થયા ક્રેટલાયે પ્રતાપી સમ્રાટોની આણુ ફરી અને અસ્ત પામી અગણિત કાર્યોના અનેકવિધ પ્રવાહો એ વિસ્તીર્ણ વિશ્વપટ ઉપર વહી રહ્યા

સર્જનનો વિકાસ

વાસ્તાવિકિની કાવ્યસૃષ્ટિ દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ખીલતી હતી. મહોદધિનો અવિરત મર્મરધ્વનિ સ્મૃતિતટ ઉપર સતત સંભળાતો હતો. આશ્રમના નિત્યક્રમમાંથી મુનિવર સર્વથા નિવૃત્ત થયા હતા. હૃદયની નિગૂઢ ગુહામાં એ સ્વેચ્છાએ નિમગ્ન થતા હતા. પર્ણકુટિમાં કે પ્રકૃતિના ઉત્તમંગમાં, ધ્યાનનિષ્ઠ અવસ્થામાં, એ અનેક પ્રતિમાઓ નિહાળતા હતા, અગણિત નાદો સાંભળતા હતા અને અમંખ્ય ભાવો અનુભવતા હતા. જીવનની વિવિધ શ્રેણિઓના અન્તરમાં પ્રવેશ કરી એનાં નાનાવિધ સ્વરૂપો અને ચેષ્ટાઓ પોતાના મનોદર્પણમાં એ પ્રતિબિમ્બિત કરતા હતા. એમના પ્રતિભામુકુરમાં, અનેક પાત્રોની સ્થિતિની, ગતિની, વાણીની, હાસ્યની, રુદનની, ક્રોધની, મદની, મોહની, માત્સર્યની, રોહની, મૈત્રીની, એવી નાનાપ્રકારની વિશદ પ્રતિમાઓ પડતી હતી. શુદ્ધ અનાસક્તિથી ઋષિવર અનેક સંસ્કારો ઝીલી ચિત્તસ્થાનમાં મૂર્તિમન્ત કરતા હતા અને શ્લોકબદ્ધ વાણીમાં મનોહર રચનાઓ કરતા હતા.

મહર્ષિનું માનસ એટલું સચેતન બન્યું હતું કે પ્રકૃતિના ચૈતન્યપૂરમાં વહેતા અગણિત પદાર્થોમાંથી અપૂર્વ પ્રેરણા પામી એ સત્વર નવવિધાન કરવામાં પરાવાતું. નીલવાદળાંની વિકરાલ આકૃતિઓમાંથી એ રાક્ષસોની પ્રતિમાઓ સર્જતું. મેઘમાળાની ધેરી શ્યામતામાંથી એ માનવહૃદયની કાળાશ આલેખતું. મધ્યરાત્રિના ધોર અન્ધકારમાં આકાશની શાન્ત જ્યોત્સ્ના પ્રકટ થતી અને મુનિવરની ચિત્તસૃષ્ટિમાં ધોર દુઃખમાં પડેલું માનવજીવન શાન્ત સ્વસ્થ અને આનંદિત બનતું. વળી પાછા તોફાની પવનના સપાટાઓ વાતા અને પ્રકૃતિમાં અને મુનિવરની મનોભૂમિમાં ધોર અન્ધકાર ફરી વળતો. કોઈ કોઈવાર ઝાકળની રત્નકણિકા જોઈને, જીવનની સુન્દરતા અને ક્ષણિકતા ઉભય, અન્તરમાં ઊંડી ઊતરતી. અભિનવ વસન્તની લીલીકુંજોમાં બહેકતાં નવપક્ષવેદ, જીવનની મનોહરતા અને સમૃદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવતાં અને પાનખરમાં વૃક્ષનાં પીળાં અને જીર્ણ પર્ણો, જીવનની જીર્ણતા અને ક્ષીણતાનું સૂચન કરાવી જતાં. ચન્દ્રની મનોહર છવિ નિરખતા જ પુરાતન વૃક્ષોની જીર્ણ પ્રતિમાઓમાં સુધાસિંચન થતું અને મુનિવરમાનસમાં નરચન્દ્રને નિહાળી અગણિત સત્ત્વહીન જર્જરિત જીવોમાં નવજીવન ઉલ્લસતું. ઝરણાની સપાટી ઉપર ચળકતા ચન્દ્રનયન સાથે મહર્ષિનાં નયન દૃષ્ટોદ્દૃષ્ટ મળી રમણીય નર્તન કરતાં અને અનેક મનોરંજક જનકથાઓ જન્મતી. ચન્દ્રના લલાટમાંથી ઝરતાં પ્રેમ અને મૈત્રીનાં અમૃતાંજન આંખમાં આંજી મુનિવર આન્તરસૃષ્ટિમાં ઊતારતા અને સનાતન પ્રતિમાઓ સર્જતા. તપોવનની

તૃણભૂમિ ભેદને પૃથ્વીના ઊંડા પડમાથી જૂનાં ગીતો જાગૃત થતાં અને તારાઓ પોષ્યાં જાંચાં કરતાં ત્યારે મધુરમોહક અપૂર્વ ગીતોની ઝડી વરસતી. હરિયાળાં અરણ્યોમાં લીલીછમ કુંજો વિલસતી, મનોહર રંગ પ્રકટતા, અને ખીચોખીચ વનસ્પતિ વિકસતી અને મુનિવરની ભરપુર મન સૃષ્ટિ અનેક રંગે રંગાઈ અદ્ભુત નવસર્જન કરતી. તપોવનની સંનિધિમાં વિરાજતા ગિરિરાજને આર્લિંગીને ઊભેલાં અગણિત ન્દાનાં મ્હોટાં વૃક્ષોમાં ભવ્ય પ્રજ્ઞાશામન પ્રવર્તતું હતું અને મહર્ષિની મનોભૂમિમાં વિલમના પ્રજ્ઞજ્વલ નરપતિના રાજ્યમાં પ્રજાજનો મંપૂર્ણ પ્રજ્ઞતન્ત્ર મ્હાણતાં હતાં. તારાઓ આકાશ મમુદ્રમાં કમ્પતા કમ્પતા પણ ચમકતા હતા અને મહર્ષિની મન સૃષ્ટિમાના સર્જનોનાં હૃદય દુઃખ અને શોકમાં ડૂબતા ડૂબતા પણ પ્રકાશતા હતાં. કોઇવાર પૂર્ણચન્દ્રતુ પ્રમત્ત જ્યોતિર્ભિન્ન પશ્ચિમ મહામાગરની પેલેપાર અદૃશ્ય થતું ત્યારે તો ઋષિવરતુ હૃદય સમસ્તજગતને ઝિજ્ઞાસાનાર મહાન જ્યોતિર્ધરને જાણે ખોઈ ખેડુ એમ પગમ શૂન્ય બની જતું ! ફરી એકવાર આત્માના ઊંડાણમાં વિરાજતી અમર આશા એકાએક હિલમતી અને ચિત્તની પ્રમત્તતા પુનઃ પ્રાપ્ત થતી.

૫

પદાર્થમાત્રમાં અન્તર્ગત મંગીત મુનિવરના આત્મામાં ઊતર્યું હતું. વિશ્વના મહામાનસમાં કવિમાનસ ભળ્યું હતું. વાત્સીકિ શૂન્યવત્ થયા હતા. એમનો અસરીરી આત્મા માનમમરોવરમાં હમ પેડે વિહરતો હતો, મહાકાય મીનની

પેઠે મહામાગરના મહાપૂરને વીંઝતો હતો, ગરુડની ગગનભેદી દષ્ટિથી જગતને જોતો હતો અને ચડોળ પક્ષીની તરિત ગતિએ હનામા તરતો હતો.

❧

એક રમણીય સાંજે મહર્ષિ તમસાના ઝાઝા પગની તમગાંઠિમા એડવા ફરતા હતા. વનભૂમિના વિસ્તીર્ણપટ ઉપર હીના ધાસનો મનોહર આદર વિસ્તરી હતી. રંગ ભેરગી ગમતિયાળ વાદળોએ વિવિધ વૃક્ષોની શિખાઓ ઉપર આઝાશમા તરતી હતી. પનનના મુસવાટાઓ વેણુ વનમા થઇને ફૂકાતા હતા અને લવ્ય સંનાદ સર્જતા હતા. રાત્રી પશુઓ, દિવસના ક્રમમાથી પરવારી કંઠાર ગુહાઓમા ભરાતા હતા. હનામા તરતા તરતા પક્ષીઓ પાખો ફફડાવતા વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉપર બાધેલા માળામા પાછા ફરતા હતા. સોનેરી પાખો પ્રસારતા પતંગિયા યુધ્ધોની આમયામ જોડતા હતા અને તમરાઓ અદૃષ્ટ રહીને તારસ્વરે અવાજ કરતા હતા.

પૂર્વપરિચિતરચાનને નિહાળતા જ વાદમીઠિને કૌન્યરધની ધોર સ્મૃતિ સ્ફુરી આવી અને મુનિવરની સૂક્ષ્મ પ્રતિભા એકાએક ઉદીપ્ત થઇ અનાય પખીઓ અને વિનીત પ્રાણીઓના હૃદયવેધક આર્તનાદો સવેત્ર મલળાના માડયા હિંસ પશુઓની ધોર ચીસો ચોપાસ શ્રવણગોચર થઇ સસ્કૃતિના શત્રુઓ અને પ્રજાપીડકોના જુલમ અને નિષ્કુશ સાસનથી ત્રાસેલા જગતનુ દીન અને કરુણ કન્દન

કાને પડ્યું. માનવહૃદયની નિષ્કુરતા પાસે હિંસ પશુઓની કૂરતા પણ તુચ્છ લાગી. પ્રાણીજગતની અનાથતા એના મૂળરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થઈ. અંગેઅંગમાં અનુકર્યા ઝરવા માંડી અને નવસર્જન મડાયું.

કારુણ્યનો અપાર અને અગાધ સાગર અધિકાધિક વિસ્તરતો ગયો અને એની ગહનતા વધતી ગઈ. ઋષિવરના આર્ષનયન સમક્ષ કૌન્ય અને નિષાદની કરણ અને કૂર પ્રતિભાઓ તરવરવા માંડી. જ્વેતજ્વેતામાં તમસાનો પાતળો પ્રવાહ સરયૂના શાન્ત અને ગહન નીરમાં પરિણામ પામતો ગયો. વાદમીકિતપોવન અયોધ્યાનગરના નિકટવર્તિ અરણ્યની આકૃતિમાં પટલાઈ ગયું. વૃક્ષ ઉપર વિલસતા ઉદ્યાસી કૌન્યમાંથી જટાવદ્કલધારી સંયમી શ્રવણની તપોમૂર્તિ પ્રગટ થઈ. રૌદ્રકરાલ નિષાદની શ્યામમૂર્તિને સ્થાને સૌમ્યસુંદર રાજર્ષિ દશરથની મનોહર છવિ વિલસી રહી.

આજ કુદ્રકાગ કૌન્યનો નહિ પણ મહાકાય વારણનો વધ કરવાનો હતો. હિંસક, અધમ અનાર્ય નિષાદ નહિ પણ યશોધન આર્ય દશરથ હતો.

વર્ષાની મંમોહક રાત્રિ હતી. શાન્તતેજે ચમકતું અન્દ્રતુ જ્યોતિર્ગિમ્મ ધીમે ધીમે મ્હાન અને નિસ્તેજ બની ઘેરાતા વાદળાંની પાછળ અદર્શન પામતું હતું યુવાન અયોધ્યાનાથ દશરથ હાથમાં ધનુષ્યાણુ લઈને વ્યાયામ અર્થે સરયૂતીરે નીકળ્યો હતો. યુદ્ધનો ભુરસો જળવવાનો એનો

આશય હતો. કોઈ મહિય કે હાથી જેવા જગલી પશુને હણવાનો એનો મનોરથ હતો. એક વૃક્ષની ઓથે રહીને અયોધ્યાપતિ બોલો હતો. રાજર્ષિના હૃદયમા અને બહાર ધોર અન્ધકાર છવાયો હતો. ઇન્દ્રિયોપરનો મંચમ સરી ગયો હતો. હૃદયના બિંડા પડમાં છૂપાએલી રુધિરની લોહુપતા એકાએક આવિર્ભાવ પામી હતી. એટલામાં સરિતાના જળમા જળકુમ્ભ ભરાતો હોય એવો ધર્ધર અવાજ થયો. ચિત્તમાં ચિરકાલ વસેલા વન્યગજનો ઘોષ હશે એમ ધારી દશરથે ઓઠ ખીડ્યા અને કાલકરાલ બની શબ્દવેધી બાણ છોડ્યું તત્કાલ ‘અરેરે’ એવી મનુષ્યની કારમી ચીસ રાત્રિની શાન્ત અને ભયાનક વિજનતાને ચીરી નાંખતી મંલગાર્ધ:

‘મારા જેવા નિર્વેર તપસ્વીને હણવાનું શું પ્રયોજન હશે ! મેં કોઈનો દ્રોહ કર્યો નથી. મારા મૃત્યુનો મને શોક નથી. પણ હાય ! મારાં અનાથ અન્ધ માતાપિતાનું શું થશે ! એ અન્ધની હું એક જ આંખ હતો, એ અનાથનો હું એકલો આધાર હતો. મારા વિના એ બિચારાં જુરીજુરીને મરશે.’

દરુણ શબ્દોમાં કંકળતો ઋષિકુમાર શ્રવણ, હૃદયના મર્મને વિદારતા શરને એ દાથે પકડીને ધોર વેદનામાં તર્કડતો બૂમિ ઉપર પડ્યો. એની જટા વીખરાઈ ગઈ, એનો ઘડો ઢોળાઈ ગયો, એનું શરીર લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું.

શ્રવણનું મનોવેષક આકન્દ સાંભળીને અત્યંત દીન અને દુઃખિત થતો દશરથ એની મમીપ ગયો અને મૃત્યુની

મહાવ્યથામાં આઝોટતા તપસ્વીની દુઃખદ અવસ્થા નિહાળીને જડવત્ નિઃચેષ્ટ બની ગયો.

મંત્રસ્ત અને અસ્વસ્થ બનેલા તપસ્વીએ તપતેજથી દશરથને જાણે બાળીને ખાખ કરી નાંખતી હોય એવી દૃષ્ટિએ નિહાળ્યો અને કમ્પતા સ્વરે કહ્યું

‘રાજન્ ! મેં તારુ શુ અહિત કર્યું છે ? મારાં અન્ધ તૃપાપીડિત માતાપિતા માટે જળ લેવા હું નદી તટે આવ્યો હતો એ બિચારાં મારી વાટ જોતાં હશે ! અરેરે ! મારી અંતિમ દશા એમને કોણ કહેશે ? (ક્ષણવાર અટકીને) રાજન્ ! તું સત્વર જર્ઘને પેલા આશ્રમમા બેઠેલા મનેને આ વૃત્તાન્ત જણાવી દે. એ તૃપાર્ત અને શોકાર્ત હૈયાને શાન્ત કરી એનું પ્રમાદન કરજે. રખેને એ ક્રોધમાં આવી તને શાપ આપે. પણ-પણ-જતા પહેલાં મારા હૃદયને શારી નાખવું આ શક્ય ખેચી કાઢ એટલે મારા પ્રાણ છૂટી જાય ”

દશરથે શોકમત્ત હૈયે શ્રવણનો હૃદયશલ્ય ખેચ્યો અને ઋષિકુમાર દારણદુઃખ અનુભવતો, શીકો પડતો, કરમાતો, અનન્તતામાં ડૂબી ગયો.

ક

ઘોર અજ્ઞાનથી કરેલા મહાનઅપરાધથી પરમ વ્યાકુલ બનેલો દશરથ હાથમા જળપાત્ર લઈ અન્ધ યુગલ પાસે આશ્રમમાં ગયો અને સર્વ કરુણ ઘટના કહી સંભળાવી. માતાપિતાને મહાન વજ્રાઘાત થયો. સહસા વાત્રીકિનાં

નેત્ર સમક્ષ પેલી અનાથ કૌન્થી જાણે મુનિપત્ની રૂપે છાતીફાટ રુદન કરતી કરુણુ વિલાપ કરી રહી ! અને શોક-સ્તબ્ધ અન્ધમુનિના રૂપમા ક્રાન્તદર્શી મહાકવિએ પોતાની પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ કરી !

પુત્રશોકના પ્રચડવેગમા બિજ્જળતી શાપમંચુક્ત વાણી વદી શ્રવણના માતાપિતાએ પ્રાણ કાઢી નાખ્યાં.

“ રાજન્ ! પુત્ર શોકના મંતાપથી તુ પણ અમારી પેઠે મળગી જજે. ” એ ઘોર શાપના શબ્દો હવામા અને દશરથના હૃદયદેશમા કોતરાઈ રહ્યા.

ત્રણે રાખને ચિતા ઉપર ચઢાવી આગદાહ દઈ દારુણુ અન્તર્દાહ અનુભવતો રાજર્ષિરાજભવનમા શૂન્યાચરે પાછો ફર્યો.

❧

વાલ્મીકિના મનોનયન સમક્ષ મહાકાલે પળવારમા એક વિશાલ પગલુ ભર્યું અને કૈકેયીના શયનખડમા પુત્ર-શોકથી પીડાતો દશરથ, શ્રવણુવધની ઘોર ઘટના કૌસલ્યાને સભળાવતો, ‘રામ’ નામને પ્રત્યેક શ્વાસે પોકારતો, ભીષણુ વંદનામા શપ્થમા આજોડતો, મધ્યરાત્રે મુનિનો શાપ ફલિતાર્થ કરતો, દીપકની પેઠે નિર્વાણુ પામતો, દાષ્ટગોચર થયો.

❧

નિપાદ અને દશરથ, ઉભયની અકારણુ અને અજ્ઞાન-જન્ય હિંસાની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા કરતા મુનિવર, મોડી ગત્રે આશ્રમની પર્ણકુટિમા પહોંચ્યા.

પરંતુ મુનિવરના અન્તરમા આજ અનુતાપ પ્રકટયો હતો નિષાદને આપેલો ઘોર શાપ હૃદયમા ખૂબ ખટકતો હતો આ અનુતપ્ત અવસ્થામા એક જૂનું સ્મરણ ચિત્તમા સ્ફુરી આવ્યું મહર્ષિએ આશ્રમની નવીન સ્થાપના કરી હતી તપોવનની શાન્તિમા, આશ્રમની યજ્ઞક્રિયામા, અને નિત્યના સ્વસ્થ જીવનમા નિષાદોના ટોળાઓ નાનાવિધવિધેના ડગ્ગતા અને પરમ ધૈર્ય રાખી મહર્ષિ એ સર્વ મૂગે મોઢે સહન કરતા એકનાર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન બની આજ પર્ણકુટિમા પરમ જુગુપ્સાપૂર્વક નિષાદવધના દારણ માનસિક ઉપાયે મુનિવરે યોજ્યા હતા

નિષાદ પ્રત્યે અન્તરના ઊંડાણમા વસેલા તિરસ્કારથી પેલો શાપ નીકળી ગયો હશે એ મર્મવેધક શકા મુનિવરના ચિત્તમા એકાએક જાગૃત થઈ અને અપાર કરુણા ઝરના માડી નિષાદનું મહાનકણ મટાડવાનો આજ દૃઢ નિશ્ચય થયો અને નિષાદમાથી નિષાદપતિ ગુહની સ્નેહ અને દયાથી ઊભરાતી સૌમ્ય પ્રતિમા મહર્ષિની મનોભૂમિમા પ્રકટ થઈ રામના આત્મસખા નિષાદરાજને સમસ્ત જ્ઞાતિજન મમેત વનવાસ સીધાવતા, રામચન્દ્રને સત્કારતા અને ભગત ગમાન ભક્તિભાવથી ગાઢ આર્લિંગન આપતા નિરખીને મહર્ષિના નયન દર્શા અને અન્તરમા અપૂર્વ પ્રસન્નતા વ્યાપી ગઈ

આનન્દસાગરમા ફૂળતા ફૂળતા ઋષિવગ્ શાન્તચિત્તે નિદ્રાધીન થઈ ગયા

મહાકવિના મનોમહાસાગરમાં અપાર ભરતીઓટ થતા હતા. વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવજીવનનાં અગણિત મર્મો પ્રકટ કરતા એના તરંગો અધરોત્તર પ્રવાહમાં વહેતા હતા. અનેકવિધ જીવન અદ્ભુત શાન્તિમાં જન્મતું, વિકસતું, અને જીર્ણ બની આથમી જતું. કેટલીકવાર જીવન, પરસ્પર કલહ કે દ્વેષ અર્થે નહિ, સ્વસત્તાની અમર્યાદ સ્થાપના અર્થે નહિ, પરંતુ અન્યોન્ય મધુર સમાગમ અર્થે, સુખદુઃખનાં રહસ્યોના પ્રકાશન અર્થે, સત્ય અને સૌન્દર્યના અન્વેષણ અર્થે, અને પરમ તિતિક્ષા અર્થે, જલનિધિના અગાધ ઊંડાણમાંથી જન્મતું, અને જન્મી, વિલસી એ જ મહાગર્ભમાં સમાઈ જતું. કેટલીકવાર સમુદ્રની સપાટી ઉપર મંહારના ઝંઝાવાતો વાતા, શસ્ત્રો ચમકતાં, અસ્ત્રો ઊછળતાં, કૃપાણો અથડાતી, રુધિરની સરિતાઓ વહેતી, લયાનક મન્યનો યતાં, પ્રચંડ શક્તિઓ પ્રકટતી અને ધીમે ધીમે એ સર્વ અદશ્ય થઈ જતાં. કોઈ કોઈવાર અપાર સમુદ્રમાં અનન્ત આકાશ પ્રતિબિમ્બિત થતું અને ચન્દ્રિકાનું શાન્ત અને મધુર તેજ સર્વત્ર વિસ્તરતું તો કોઈ કોઈવાર સૂર્ય-કિરણોની મનોહર લીલા મંડાતી અને અલૌકિક દિવ્યતાનું દર્શન કરાવી તિરોધાન પામતી.

❧

પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન પામતા જગતનું લબ્ધ દશ્ય નિહાળીને કવિપ્રતિભા એકતા શોધતી હતી. કવિવરની

બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર

(૧)

પ્રાણી જગત્ અને નિકૃષ્ટ ગણાતી નિપાદ જ્ઞતિ પ્રત્યે જાડી અનુકરણા અક્ષરદેહમા જિતારી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનો પુરાતન પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા વાળીકે તત્પર થયા. દીર્ઘકાલથી છૂટી પડેલી એ તેજસ્વી વિભૂતિઓને એક ખીજની નિકટ લાવી પરસ્પર મૌહાર્દ સ્થાપવા મુનિવર કટિબદ્ધ થયા. બ્રહ્મ અને ક્ષત્રનો અને પ્રાચીન અને નવીનનો ચિરંતન વિરોધ એના સૂક્ષ્મ રૂપમાં મહર્ષિના માનસમાં પ્રકટ થયો. પુરાતનતામાં પથરાએલા આર્યમંસ્કૃતિના ખીજ રોપનાર બ્રહ્મર્ષિઓનાં અને એ મંત્રકૃતિના ખીજના મંત્રક્ષત્ર અને પ્રચારક રાજર્ષિઓનાં ભવ્ય ચિત્રો મહાકવિનાં નેત્ર મમક્ષ ખડા થવા માંડ્યાં. મમસ્ત પ્રશ્નના મમકાલીન અને સર્વકાલીન, ઉભય બલોને, વસિષ્ઠની સંયમ અને શાન્તિની અને વિશ્વામિત્રની સ્વાતંત્ર્ય અને મત્તાની પ્રતિભાઓમાં સંકલિત કરી, કવીન્દ્રે નવસર્જન માંડ્યું.

બ્રહ્માના મુખમાથી બ્રાહ્મણ અને બાહુમાથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થઈ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ચિરકાલ વિકસાવી વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટાઓ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર રૂપે હિમાલયના ઉન્નત ગિરિશૃંગ ઉપરથી મનોહર ગાન ગાતા ગાતા ભૂમિ ઉપર જીતરતા વાલ્મીકિના આર્યનેત્ર સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયા

અદ્ભુત શક્તિસપન્ન ઉભય મહાત્માઓ કાલગગાના અનન્ત વહેણુમા વહેતા હતા વસિષ્ઠે પોતાના હૃદયમા અને જગતમા જ્ઞાનતેજથી શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાની ચિરમ્બલ આરાધના કરી વિશ્વામિત્રે અમાપ સત્તા અને પ્રતાપ પ્રાપ્ત કરી જનતાના કલ્યાણુ અર્થે એકચત્ર રાજમત્તા સ્થાપવા દિગ્વિજય આદ્યો

ક

અનેક વર્ષો પછી એકવાર અપાર ચતુરંગ સેના સમેત વિશ્વામિત્ર પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા વસિષ્ઠના આશ્રમ સમીપ આવી પહોંચ્યા નાનાપ્રકારના પુષ્પો, લતાઓ, અને વૃક્ષોની મધ્યમા બ્રહ્મર્ષિનો મનોહર આશ્રમ આવેલો હતો એમા વિવિધ પ્રકારના પશુપક્ષીઓ કલ્પોલતા હતા સિદ્ધો ચારણો, દેવો, દાનવો ગન્ધર્વો બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, અગ્નિહોત્રીઓ, જલનાયુ અને પર્ણભક્ષી તપસ્વીઓ, અને વૈષ્ણવો આદિ વિવિધ વ્યક્તિઓથી એ દિવ્યાશ્રમ અત્યંત દીપ્તો હતો

વસિષ્ઠને જોતાવેતજ વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિને વિનયપૂર્વક નમન કર્યા વસિષ્ઠે રાજર્ષિનું ભાવણીનું સ્વાગત કર્યું અને

રાજ્ય પ્રાપ્ત અને ગૃહ વિષે કૌશલ્ય પૂછ્યું. અને વચ્ચે મધુર વાર્તાલાપ થયો. અતિશય પ્રમત્ત થઈ વિશ્વામિત્રની સકલ સેનાનુ આતિથ્ય કરવાની અભિલાષા વસિષ્ઠે વ્યક્ત કરી. ધ્રુવર્ષિના પરમ આગ્રહને વશ થઈ રાજર્ષિએ નિમન્ત્રણ સ્વોદ્યું.

તાત્કાલ વસિષ્ઠે કામધેનુને પોતાની સમીપ બોલાવી. રાજ્યલાભે નાનાવિધ સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર કરી રાજર્ષિના સમસ્ત સૈન્યને મંત્રીત કર્યું. કામધેનુની અચીકિત્ શક્તિથી ચક્રિત બની વિશ્વામિત્રે જતી વેળા વસિષ્ઠ પાસે એ ચિંતામણિની માગણી કરી. ‘રાજલાજ મારી સનાતન કીર્તિ છે, મારું જીવનમર્વસ્વ છે, એનો ત્યાગ કદાપિ કરી શકું તેમ નથી’ એ વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળી ક્રોધિ ગયો અને અનન્ત દ્રવ્ય બદલામાં આપવાનું વિશ્વામિત્રે કહ્યું.

‘વિશ્વતું સર્વોત્તમ ધન રાજલામાં જ અન્તર્ગત છે; એનો ત્યાગ સર્વથા અશકત છે’ એમ દઢતાથી વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રને ઉત્તર વાળ્યો.

ધ્રુવર્ષિનો ધ્રુવ સંકલ્પ સાંભળી વિશ્વામિત્રના રામેરામે ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો. રાજલાને બલાતકારે હરી લેવા રાજન્યે ખેંચવા માંડી. દુઃખિત અને દીન સુગમિનાં નયનમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી અને મુખમાંથી દર્દ અને ઉપ્પુ નિઃશ્વાસ નીકળવા માંડ્યા.

મહર્ષિ વસિષ્ઠની ચિરકાલ પરિચારિકા રહી ‘એક-

નિષ્ઠાથી એની યથેચ્છ સેવા કરી તથાપિ એ મારો પરિ-
ત્યાગ કરે છે એમ અન્તરમાં વિચારી કામધેનુ અત્યંત
શોકપરાયણ થઈ, દુઃખના આવેગમાં આવી વિશ્વામિત્રનું
બન્ધન છોડી છલગ મારી વાયુવેગે વસિષ્ઠના ચરણમાં એ
આથોડી પડી અને મુક્તકંઠે રુદન કરતી દીન વાણી વદી.—

“બ્રહ્મર્ષે ! મેં આપનો શો અપરાધ કર્યો છે કે
આ રાજભટો મને હરી જાય છે !”

શોકના સંતાપથી પ્રજ્વળતી રાજલાને સમાશ્વાસન
આપતાં વસિષ્ઠે કહ્યું :

“શબ્દે ! તે મારો લેશ પણ અપરાધ કર્યો નથી
આ ક્ષાત્રજ્વલથી હિન્મત રાજા તને હરી જાય છે. એની
અનેક અક્ષૌહિણી સેના વડે એ અધિક બલવાન બન્યો છે.
રામપ્રધાન બ્રાહ્મણધર્મે મારાથી ત્યજી શકાય તેમ નથી.
વળી એ રાજશરીર તપોબલ વડે પણ અવધ્ય છે”

રાજલા વિનયપ્રચુર પણ વીર વાણી બોલી :

“મહાત્મન ! સાચું બલ બ્રહ્મબલ છે, ક્ષાત્રજ્વલથી
એ સદૈવ ચઢિયાતું છે. બ્રહ્મર્ષે ! આપના અમાપ તપોબલ
સમક્ષ ક્ષાત્રતેજનો મહિમા અવશ્ય ઝાંખો પડશે. આપના
મન્ત્રજ્વલથી સંપુષ્ટ બનેલી મને આપ સત્વર આજ્ઞા આપો
એ દુરાત્મા વિશ્વામિત્રનો દર્પ હું પળવારમાં ઊતારી નાંખુ”

વસિષ્ઠની સંમતિ મળતાં વેતજ રાજલાએ પ્રચક
હુંકાર કર્યો અને એના અંગેઅંગમાંથી ‘વેર-વેર’ એમ પોકારતી

વિનાશની પ્રચંડ શક્તિઓ પ્રકટ થઈ. વસિષ્ઠ અહિંસક રહ્યા પરંતુ પદ્મવ શકે યવન કામ્બોજ બર્બર અને કિરાત આદિ અગણિત અનાય સેના ઉત્પન્ન થઈ અને વિશ્વામિત્રના અપાર સૈન્યનો એણે જોરથી સંહાર આદ્યો. મ્લેચ્છ સેનાથી અભિભૂત થએલા વિશ્વામિત્રે પરમ વિસ્મય પામી અગ્નિ સમાન અનેક તેજસ્વી અસ્ત્રો છોડ્યાં અને સમસ્ત સૈન્યને ભસ્મસાત કર્યું. પરંતુ મ્લેચ્છ દલ ક્ષણેક્ષણે દ્વિગુણિત બનતું ગયું અને વિશ્વામિત્રનું સકલ સૈન્ય થોડીવારમાં નાશ પામ્યું. સેનાને નાશ પામતી નિહાળી વિશ્વામિત્રના સો પુત્રો ક્રોધાવિષ્ટ બની વસિષ્ઠનો વધ કરવા દોડ્યા. વસિષ્ઠે મન્ત્રબલથી એ શતપુત્રનો વિનાશ કર્યો. પુત્ર સહિત સમસ્ત સૈન્યનો સંહાર જોઈને વિશ્વામિત્ર પરમ વિષાદ પામ્યા. એમનું ક્ષાત્ર તેજ નષ્ટ થયું; એમનો ઉત્સાહ હણાઈ ગયો. અવશિષ્ટ રહેલા એક પુત્રને રાજ્યભાર સોંપી એ મહાત્મા મહાદેવના પ્રમાદન અર્થે હિમાલયમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સેવી રહ્યા.

વિશ્વામિત્રની ચિરંતન તપસ્યાથી પ્રસન્ન થઈને મહાદેવે એમની ઇચ્છાનુસાર સાગોપાંગ ઉપનિષદ્ અને ધનુર્વેદનું રહસ્યજ્ઞાન આપ્યું.

આ અભિનવ શક્તિથી વિશ્વામિત્રનો અવલેપ વધતો ગયો. વસિષ્ઠતપોવનમાં પ્રવેશ કરી અગણિત તેજસ્વી અસ્ત્રો ફેંકી વિશ્વામિત્રે એને બાળવા માંડ્યું. ભયભીત બનેલા હજારો મુનિઓ વિવિધ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં આશ્રમભૂમિ નિર્જન બની. અપાર પરિશ્રમથી

મેવર્ધિત આશ્રમનો એકાએક વિનાશ નિહાળી વસિષ્ઠનો ક્રોધ સળગી ઊડ્યો. અને કાલદડ સમાન બ્રહ્મદડ ઉપાડીને વિશ્વામિત્રો પડગાર ઢર્યો

અરે દુરાચારી ક્ષાત્રજન્ધો! જભો રહે! તારા શસ્ત્રાસ્ત્રનુ અભિમાન હમણા જ ગિતારુ છુ મારુ બ્રહ્મમલ જોધ લે!”

વિશ્વામિત્રે વિવિધ અસ્ત્રો ફેંક્યા પરતુ વસિષ્ઠ એ સર્વ ગળી ગયા છેવટે અખિલ જગતને લયભીત કરતુ બ્રહ્માસ્ત્ર વિશ્વામિત્રે છોડ્યુ અને વસિષ્ઠે એ ગળના માડ્યુ બ્રહ્મર્ષિનુ ત્રિભુવનમોહન અગ્નિ સમાન ઉગ્ર અને લનડર રૂપ જોધને મુનિગણોએ બ્રહ્મતેજ સમાનના વમિષ્ઠને વિનંતિ કરી વસિષ્ઠ શાન્ત થયા અને વિશ્વામિત્ર તેજોહીન અન્યા પરાલવ પામી નિશ્વાસ નાખતા વિશ્વામિત્ર બોલી ઊડ્યા

‘ ઘિગ્વલ ક્ષત્રિયવલ વ્રહ્મતેજો વલચલમ્ ’

ક્ષાત્રમલની નિન્દા કરતા વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મત્વની પ્રાપ્તિ અથે સ્વસ્થ ચિત્તે તપસ્યા આદરવાનો સંકલ્પ કર્યો

ક્ર

ત્યારપછી તપસવી વિશ્વામિત્રે પત્ની સહિત દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યુ અને કલમૂનાદિનુ ભક્ષણ શ્રી ધોર તપશ્ચર્યા માડી જતે દહાડે હુવિષ્પન્ન મધુષ્પન્ન આદિ એમને પુત્રો થયા અનેક વર્ષો વીત્યા બાદ પિતામહુ બ્રહ્મા પ્રકટ થયા અને ‘રાજપિનુ પદ આપી અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

ઉચ્ચ તપસ્યાને અન્તે અવગણના થવાથી વિશ્વામિત્રને કષ્ટ થયું અને ફરી બીજા તપ આદર્યું. દરમિયાન ઇક્ષ્વાકુ-વંશના અયોધ્યાના ત્રિશંકુરાજને યજ્ઞમંત્રથી સંદેહે સ્વર્ગે જવાની અભિલાષા થઈ. કુંવરગુરુ વસિષ્ઠે અશક્ય ગણી એ ઇચ્છાનો અનાદર કર્યો. ત્રિશંકુ દક્ષિણ દિશામાં તપતપતા દીર્ઘતપમ આદિ વસિષ્ઠના શતપુત્રો પાસે ગયો અને ગુરુ-પુત્રોને પ્રણામ કરી યજ્ઞ કરાવવા વિનંતિ કરી.

વસિષ્ઠની આજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરનાર ત્રિશંકુની બાલિશતાનો ઉપહાસ કરી ગુરુપુત્રોએ રાજાને અયોધ્યા પાછા જવા સલાહ આપી.

વસિષ્ઠ પુત્રોનાં અયુક્ત વચન સાંભળી અન્ય પુરોહિત પામે જવાનો ત્રિશંકુએ નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. ઋષિપુત્રોએ ભયકર શાપ આપી રાજાને યજ્ઞનપણ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું.

ત્રિશંકુનું કાન્ત અને મનોહર શરીર મલિન અને ભયાનક આકાશના દેહમાં રૂપાન્તર પામ્યું એની વિરૂપ અને વિકરાલ આકૃતિ જોઈને મંત્રીઓ અને પુરજનોએ એનો પરિત્યાગ કર્યો. અન્તરના અપાર તાપથી બળતો ત્રિશંકુ મહાતપસ્વી વિશ્વામિત્ર સમીપ ગયો. અયોધ્યા-પતિની આજ્ઞાની લાજપીળી ઘોર આકૃતિ નિરખીને વિશ્વા-મિત્રને પરમ કરુણા થઈ અને રાજાને વિકૃતિનું વૃત્તાન્ત પૂછ્યું. ત્રિશંકુએ મહામુનિને આત્મકથા કહી સંભળાવી. વિશ્વામિત્રે રાજાને એજ ચડ દેહે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવવાનું બીડું ઝડપ્યું, તત્કાલ યજ્ઞસમારંભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને

વસિષ્ઠાદિ ઋષિગણોને નિમન્ત્રણ આપવા પોતાના પુત્રો અને શિષ્યોને ચારે દિશામાં મોકલ્યા. ક્ષત્રિય પુરોહિત અને ચાંડાલ યજ્ઞમાનના યજ્ઞમાં ભાગ લેવાની વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ રાધપૂર્વક ના કહી. આ નિષ્કુર નિવેદન સાંભળતાં વેંતજ વિશ્વામિત્રનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલ બન્યાં શરીર કમ્પવા. માંડ્યું અને વસિષ્ઠના ઘોર અન્યાયની સામે થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

કેટલાક મુનિગણોને સાથે લઈને વિશ્વામિત્રે યજ્ઞ ક્રિયાનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞ સમાપન થતાં યજ્ઞભાગ અર્થે એક પણ દેવ યજ્ઞમાં આવ્યા નહિ. વિશ્વામિત્રે પરમર્ધે રાખી પ્રચંડ તપોબલથી ત્રિશંકુને સદેહે સ્વર્ગમાં પહોંચાડ્યો. તત્કાલ ઈંદ્રાદિ દેવોએ એને હાથે માથે પૃથ્વીપર પાછો ઊતારવા માંડ્યો. ત્રિશંકુ 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકારવા લાગ્યો. વિશ્વામિત્રે 'તિથ તિથ' કહી એને અન્તરિક્ષમાં અટકાવ્યો. અપાર ક્રોધના આવેશમાં આવી વિશ્વામિત્રે નવ સૃષ્ટિ રચવા માંડી. દેવતાઓ, સમર્પિઓ અને નક્ષત્રોની એણે નવેસરથી રચના કરી. ઈંદ્રસ્થાને ત્રિશંકુની સ્થાપના કરી. ક્ષાત્રબલનો અતન્ત્ર અતિરેક વિચારી, દેવો દાનવો ઋષિઓ સર્વેએ પ્રતિસ્રષ્ટા વિશ્વામિત્રને નવીન સૃષ્ટિ શંકેલવાને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. વિશ્વામિત્રે પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિ અર્થે પોતે સર્જેલા જ્યોતિર્ધરોની મધ્યમાં ત્રિશંકુને સનાતન સ્થાન આપી નવ-સર્જન સંકેત્યું.

કેટલોક કાલ વીત્યાબાદ દક્ષિણ દિશા ત્યજી વિશ્વામિત્રે પશ્ચિમમાં જઈ તપશ્ચર્યા આદરી. અયોધ્યાનાથ અમ્બરીષ યત્ન અર્થે સ્ત્રી આવ્યો અને ઋત્વીકપુત્ર શરણાગત શુનઃ-શેપને નરમેધની દુષ્ટ પ્રથામાથી ઉગારી પોતાનો ન્યેષ્ટ પુત્ર વિશ્વામિત્રે બનાવ્યો અને બડખોર પચાસ પુત્રોને ચાંડાલ પ્રતિમા બતાવ્યાં.

વિશ્વામિત્રના મહાન તપથી મંતુષ્ટ બની બ્રહ્મા પ્રકટ થયા અને 'ઋષિ'પદ આપ્યું. ફરી પાછી ઋષિવરે તપસ્યા માડી. દેવોએ દિવ્યસુન્દરી મેનકા મોકલી. સુરાંગનાને નિહાળી વિશ્વામિત્ર મોહ પામ્યા અને અનેક વર્ષો એની સાથે ઇન્દ્રિયસુખમાં વીતાવ્યાં. પરિણામે ઋષિનું તપ તેજ ક્ષીણ થયું, અનુતાપ પ્રકટ થયો અને ફરી પાછી ઘોર તપસ્યા આદરી ઇન્દ્રિય સંયમ પ્રાપ્ત કર્યો. પિતામહે પ્રકટ થઈ 'મહર્ષિ'નું ખીરદ આપ્યું વિશ્વામિત્ર ગદ્ગદ બની બ્રહ્માના ચરણમાં પડ્યા અને 'બ્રહ્મર્ષિ'ના પદ માટે દીન અને કરુણ વચનોમાં કરગર્યા. અધિક જિતેન્દ્રિય બનવાનો આદેશ આપી બ્રહ્મા બ્રહ્મલોક સીધાવ્યા,

卐

ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સેવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી વિશ્વામિત્ર પૂર્વદિશામાં ગયા અને મૌનસેવી દારુણ તપ આદર્યું. કામ ક્રોધ લોભાદિ પડ્મશુભ્રો ઉપર એમણે મહાન વિજ્ય મેળવ્યો. એમના તપતેજથી ત્રિલોક્ય કમ્પવા માંડ્યું. હેવટે પિતામહની પ્રસન્ન પ્રતિમા પ્રકટ થઈ. મહર્ષિની સર્વ કામના સિદ્ધ કરતા બ્રહ્મા બોલી બોલ્યા:

“સૌમ્ય સુન્દર બ્રહ્મર્ષે ! તમારા અદ્ભુત મંત્રમયી હું
અત્યંત સતુષ્ટ થયો છું તમને દીર્ઘાયુ અને પરમ કલ્યાણ
પ્રાપ્ત થાઓ સુખેથી તમે નિઃધામ સીધાનો.”

બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વામિત્ર તુરંતજ વસિષ્ઠ
પાસે ગયા વસિષ્ઠે બ્રહ્મર્ષિ કહીને વિશ્વામિત્રને અપાર
સ્નેહથી સત્કાર્યા બોલે વચ્ચે પરમ મૈત્રો થઈ

ક

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રો સુરોગ ઢગી, વાહ્મીકિએ
રામાયણના વ્યાપારપો ઉભર મદાત્માઓ પાસે દીક્ષા
અપારી રામચન્દ્રના આધ્યાત્મિક જીવનનું મહાણ કુતચરુ
વસિષ્ઠના ચન્દ્રે થયું બોલેના વીર બોલેના સિદ્ધ જીવનની
શરૂઆત વિશ્વામિત્રની અમીદાષિ નીચે થઈ વસિષ્ઠે
જીવનનું આધારભૂત તત્ત્વજ્ઞાન રામચન્દ્રમા જિતારી મનમનું
રહસ્ય મમળગ્યું અને વિશ્વામિત્રે જાને અદ્વિત રહી અ-
સુરોના સહાર અથ અમોચ અશ્રવિદ્યા શીખી.

(૨)

વિશ્વામિત્રની બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્તિ થતા પછી ભૂગુ-
તિનક પશુગમની બીપણ આયુધ તૃપ્તિને રામના રમણીય
ક્ષાત્રનેજમા રામાયણ વાત્મીકિ ઉદુક્તા થયા ક્ષત્રિયોની
અમરોદ દુષ્ટતાના અતિરેક સામે પશુરામનો દારુણ ક્રોધાનય
પ્રજ્વલિત થયો. સત્તા અને સદ્ગતતાના ઉન્માદમા ક્ષત્રિયો
આગળ ધક્કા હતા એમની સહસ્ર શત્રુ સત્તાનું મૂર્તિમન્ત
સ્વરૂપ હૈહયપતિ કાર્તીર્યની નવરાન અને વિનાશી પ્રતિમામા
પ્રલય થયું. રાક્ષસપતિ રાવણને માહિષ્મતીના દુર્ગમા ગદીરાન
કરી એના ગર્ભનું મદન કરી સત્તાનો મજાન પૂજારી સહસ્રા
ભૂત અન્નેર અને ઐશ્વર્યમત્ત બન્યો હતો.

ક

એકવાર મૃગના અર્થે વનમા વિહરતો કાર્તીર્ય અનેક
સૈનિકો સાથે જમ સિ સુષિના આશ્રમે આવી ચઢ્યો. મહા-
ર્ષિએ કામરેણુની કૃપા વડે હૈહયપતિનું ભગ્ય આતિથ્ય કર્યું
અર્કિયન મુનિનું અદ્ભુત ઐશ્વર્ય નિહાળી રામએ બનાકારે

કામધેનુ હરી લઈ પોતાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એટલામાં જામદગ્ન્ય પરશુરામ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. કામધેનુના અપહરણની હકીકત સાલગતાજ ભાર્ગવ સહ-સ્રાણીનની પૂઠે પડ્યા અને એના સહસ્રગ્રાહુ કાપી પરશુથી એના શિરચ્છેદ કર્યો. સહસ્રાણીનના પુત્રોએ પિતાનું વૈર વાળવા પરશુરામ વનમાં હતા ત્યારે આશ્રમની યજ્ઞશાલા ઉપર આક્રમણ કર્યું અને જામદગ્નિને મંહાર્યા. હૈહયોએ કરેલા દારુણ પતિવધથી રેણુકા અત્યંત દુઃખિત બની અને એક-વીસવાર છાતી કુટી કરુણ વિલાપ કરવા માંડ્યો. પરશુરામે પાછા વળી માતાને આશ્વાસન આપ્યું. ભાર્ગવે સ્વભરોષે ભરાર્ધ ક્ષત્રના વિનાશની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તીક્ષ્ણકુકારની ધાર વડે હૈહયોને હણી રુધિરની ભયાનક સરિતા વહેવડાવી. પરશુરામે એકવીસવાર નક્ષત્રો પૃથ્વી કરી અને મહાકાલ રુદ્ર સમાન સર્વત્ર ઘૂમી રહ્યા. એના ભયંકર મંહારથી આર્યમંરુકૃતિનું અસ્તિત્વ મંદેહમાં આવો પડ્યું. એનાં નિષ્પુર કૃત્યોને સ્વભ્રમંમદ્ એક અવાજે નિંદવા લાગી. પરિણામે ભાર્ગવને ભાન આવ્યું. સરસ્વતીના નિર્ભય નીરમાં સ્નાન કરી પરશુરામ શાન્ત થયા. એના અન્તરમાં અનુતાપ પ્રકટ થયો અને દયાના અંકુર ફૂટ્યા. સમાજની શાન્તિ અર્થે એણે શસ્ત્રમંન્યાસ લીધો અને મહેન્દ્રગિરિ ઉપર જઈ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આરંભી.

જ

વાદમીકિતી આર્યદૃષ્ટિ સમક્ષ યુગો પર્યંત ઉપસ્થિત થએલા કોપડાઓ ઉકેલાતા હતા. આર્યોના ધાર્મિક સામાજિક

અને રાજકીય મહાપ્રશ્નોના રહસ્યો અધિકાધિક પ્રકટતા હતા હરધનુભગ કરે એવો આદર્શ ક્ષાત્રવીર એમના મનોનયનમા ઉલસતો હતો.

એટલામા બ્રહ્મવિદ્યા અને યજ્ઞભાવનાનો સુભગ સમન્વય કરતી અનામકત યોગી મિથિનેશ જનકની સૌમ્ય મૂર્તિ મહર્ષિની મનોભૂમિમા પ્રકટ થઈ રાજર્ષિ જનકના દરબારમા એકત્રિત થએલા વિદ્વાનોમા પૂછાએલો પ્રશ્ન ‘એ પારિક્ષિતો ક્યા ગયા ?’ અને ‘બધા યાગિકા જાય છે ત્યા’ એ ઉત્તરના ભણુકાર વાદમીકિના કર્ણુમા સભળાતા હતા પિતાના વૈરનો બદલો લેવા હિંસામય સત્રામથી પ્રાપ્ત કરેના વિજયને અતે થએલા જનમેજયના યજ્ઞની જોરથી થએલી અવગણનાનું મુનિવર સતત ચિન્તન કરી રહ્યા આર્યસંસ્કૃતિનું અખડ સ્વરૂપ એમના મનોમુકુરમા પ્રતિબિમ્બિત થયું અને નવવિધાન આગળ આદ્યુ

ક્ર

યુદ્ધ અને મહારતે બદલે આર્યોના સ્વભાવસિદ્ધ કૃષિયજ્ઞને જનકે સમસ્તદેશનો રાષ્ટ્રધર્મ માન્યો હતો અને જાતે હળ ખેડી એ ધર્મનો સાર્વત્રિક પ્રચાર ચારબ્યો હતો. પૂર્વની દૂરતર સીમા પર્યંત જનકે આર્યમસ્થાન જમાવ્યું હતું આર્ય અને અનાર્યને જોડી કૃષિપ્રધાન આર્યસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરવાનું એનું મનોહર સ્વપ્ન હતું

તત્ત્વવિદ્ જનકે હળ ખેડતા ખેડતા સીતાના ‘જનક’ બન્યા હતા

ક્ર

ત્રિપુનાસુરના મંદાર અર્થે દેવોએ શંકરભગવાનને આપેલુ હરધનુ અસુરના વિનાશ પછી જનકના દરબારમાં અનામત તરીકે પડ્યુ હતુ. જનકના પૂર્વજ દેવરાતને દેવોના અનુમત્તથી એ પ્રાપ્ત થયુ હતુ. યુદ્ધ, મંદાર અને પર્યંતે યજ્ઞનું એ પ્રયત્ન ધનુષ પ્રતીક હતુ. એ ધનુર્ભંગને અર્થે જનકે મમત્સલીન મર્ચ ક્ષત્રિયોની સદાયતા માગી અને એ વિશાલ ધનુષને ચઢાડી ખેંચી તોડી નાંખનાર ક્ષાત્રવીરને પોતાની પુત્રી સીતા પરણાવવાનું પણ્ય કર્યું. અનેક ક્ષત્રિયો આજ્ઞા અને ગળા. એમનો દંભ ખુલ્લો થયો; એમની શ્રમણાઓ ભાગી ગઈ. હરધનુષ ક્રોધથી તૂટ્યું નહિ. જનકને પરમ ખેડ અને નિર્વેદ થયાં. છેલ્લે ત્રિશ્વામિત્રે જનક માથે રામચન્દ્રનો યોગ કરાવ્યો અને રામે એ મદાધનુષ જોતજોત માં ભાગી નાંખ્યું. જનકે ગમ અને સીતાના સમ કર્યા અને રામને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી ગણી જીવનમુદ્દેશ પાડ્યો.

ક

શિવધનુષનો ભગ માંજળી ક્રોધાવિષ્ટ બનેલા પ્રતાપી પુરુષરામ તપસ્યા છોટી વધુર સમેત અયોધ્યા સીધાવના દશમ્ભઃજીને માર્ગમાં રોકી લેતા રહ્યા. ભાર્ગવના એક દાયમા તીક્ષ્ણ કુકાર હતો અને ખીન દાયમાં ભગવાન વિષ્ણુએ ભૂગુપ્ત ઋષિવર ઋચીકને અનામત આપેલું વિષ્ણુનુ ધનુષ હતુ. પુરુષરામને એ પૂર્વજપરપરાથી પ્રાપ્ત હતું. શિવધનુષના સમાન એનો પ્રભાવ હતો પરંતુ એના પ્રતિયોગીની નિઃચંક અને નિષ્કુર ભયાનકતામાંથી એ મુક્ત હતું. યુદ્ધ અને મંદારને પાશવનાના પ્રદેશમાંથી માનવતાના મહાસેનમાં મંદાન્ત દરવાની એ માર્તિક સસ્ત્રમાં સજી

હતી. પ્રેમ અને સહકારની ઉદાર અને વિશાલ ભાવના પ્રકટાવવાનું અને શાન્તિની સ્થાપના કરવાનું એમાં સામર્થ્ય હતું. યુદ્ધ રૂપી વિનાશક એવી રાગને ફેલાતો અટકાવે એવું એ સત્વશાલી હતું.

પરશુરામે રામચન્દ્રની સમીપ આવી ક્રોધથી લાવચોળ બની હરધનુસગનુ કારણ પૂછ્યું. ‘ધીમે ધીમે જીલું બનવાથી એ સ્પર્શ કરતાં જ ભાગી ગયું !’ એવા રામના નર્મચત્ર સાંભળી ભાગેવે વેંધ્યુરધનુષ રામ સન્મુખ ધર્યું અને જોરથી પડકાર કર્યો.

“અરે ક્ષત્રમાલ ! તારામાં દૈવત હોય તો આ વિધ્યુનું ધનુષ ચઢાવ. આ બાણ ચઢાવનાર સાથે હું દંડયુદ્ધ કરવા તત્પર છું.”

તત્કાલ રામચન્દ્રે એ ઉત્તમ શરાસન હાથમાં લીધું અને સાથે સાથે ભાર્ગવની વેંધ્યુની શક્તિ પણ હરી લીધી.

કર્ણપર્યંત બાણ ચઢાવીને રામચન્દ્ર બોલ્યા:

“ભમદગ્ન્ય ! આ બાણથી આપની ગતિ રોકું કે તપથી પ્રાપ્ત કરેલા લોકનો નાશ કરું ?”

પરશુરામ તેજોહીન ચર્ષિ ગયા અને આશ્ચર્યચકિત ચર્ષિ ને બોલ્યા:

“મહાવીર ! મારા અવતારનું પ્રયોજન આજ પૂરું થયું. મારી વૈધ્યગ્રી શક્તિ આપને વરી ચૂકી અનેક મનોરંજક ગુણોથી ભરપૂર આપના તેજસ્વી સ્વરૂપમા મારું તેજ સમી જાય છે. ભગવન્ ! મારી ગતિ અકુઠિત રહેવા દો. તપોબળથી પ્રાપ્ત કરેલા અનિત્ય લોકને હરી લઈ મને આપનું અક્ષય પદ આપો.”

રામચન્દ્રે શરમંધાન કર્યું અને તપોબલ્લ સંચિત લોકને વિશીર્ણુ થતાં જોતાં જોતાં પળવારમાં પરશુરામ મહેન્દ્રાચલની મધ્યમાં જઈને બેઠા.

૫

સર્વત્ર પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો.

૫

છદ્મ અને ક્ષત્ર વચ્ચે આદર્શોનું યુદ્ધ હતું. આર્ય-જનમહલમાં અન્તર્ગત બને વિરુદ્ધ પણ આવશ્યક તત્ત્વોનો એ વિગ્રહ હતો. પ્રાચીન અને નવીન, સ્થિરતા અને મંથન, શ્રેયમ અને સ્વાતંત્ર્ય આદિ મહાન બળોનો એ મનાતન મંદ્રામ હતો કેટલીકવાર આ બને વિરોધી તત્ત્વોનું મમતોલપણું ખમી જતું અને પરિણામે એક તત્ત્વ અંત્ય સ્વરૂપ ધારણ કરતું અને બીજું તત્ત્વ ગૌણ બનતું. જન-મમાન્તો નૈતિક વિકાસ જોખમમાં આવી પડતો. પુનઃ વ્યવસ્થિતિને અર્થે કાંઈ મહાન મેયોજક શક્તિ પ્રકટ થતી

અને ઉત્તમ વચ્ચે અવ્યવસ્થા મટાડી જનમડલને ફરી પાછી
વકાસક્રમમાં ઊંચે લઈ જતી.

ક

પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પ્રવર્તક વસિષ્ઠ હતા; અભિનવ—
આદર્શોના ઉપાસક વિશ્વામિત્ર હતા. વસિષ્ઠે તપોવનમાં
વસી તપોબલ વડે આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ મૂલવી. વિશ્વામિત્રે
નગર વસાવી સૈન્ય જમાવી ભાતિક સત્તા પ્રાપ્ત કરી.
વસિષ્ઠની આધ્યાત્મિક શક્તિ હરી લેવા વિશ્વામિત્રે સંકલ્પ
કર્યો. પરિણામે સ્પર્ધા અને સંગ્રામ થયા. વસિષ્ઠે બ્રાહ્મણની
અર્હિસક વૃત્તિ આગળ કરી અને અનાર્યોએ આધાર આપ્યો.
બ્રહ્મર્ષિમાં વસેલા અમાપ આત્મબલે સર્જેલી સંહારની
અગણિત શક્તિઓ સમક્ષ વિશ્વામિત્ર દીન અને
અસહાય બન્યા.

વસિષ્ઠને ધોર અન્વકારમાં પણ આત્માની અનન્તતામાં
અને અપાર સર્જકતામાં અચલ શ્રદ્ધા હતી.

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ સમાન થવા અર્થે ઉગ્ર તપ-
શ્રયો આરંભી અને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી સંસ્કૃતિનાં
અભિનવ બલો ઉપજાવ્યાં. વિવિધ પ્રયોગોને અંતે વિશ્વા-
મિત્રને સિદ્ધિઓની નિરર્થકતાની પ્રતીતિ થઈ.

અધ્યાત્મબલ એ આંતરદૃષ્ટિજન્ય છે, એનું
અપહરણુ સર્વથા અશક્ય છે, ચિરંતન આત્મમન્યન અને
ચિન્તનનું એ પરિણામ છે અને અપાર તપોબલ વડે એ

સાધ્ય છે એ અનુભવ ધીમે ધીમે વિશ્વામિત્રના અંતરમાં
ઊડેા ઊતરતો ગયો. વિશ્વામિત્રની તપસ્યા નિર્ભય અને
નિષ્કામ બની અને પર્યંતે અદ્ભુત આત્મશક્તિ મેળવી એ
વસિષ્ઠના સમાનધર્મા થયા.

❧

ક્ષત્રિયોના દારણ અત્યાચાર સામે પરશુગમે હિંસાનું
વિનાશક શસ્ત્ર ઉગામ્યું. અને ક્ષાત્રકુવનો ઉચ્છેદ કરી
બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનું જતન કરવા નિષ્કુર પ્રવૃત્તિ આપરી.
ભાર્ગવના ભીષણ હત્યાકાડથી ક્ષત્રિયોના જીવનમાં કોઈ
વિશિષ્ટ મૂલ્યપરિવર્તન થયું નહિ. પરશુગમે શસ્ત્રત્યાગ
કર્યો એટલે ક્ષત્રિયોએ પોતાની જૂની રીતે જીવન ગુજારવા
માડ્યું. રાજર્ષિ જનકે અકારણ મંદાર અટકાવી પ્રાચીન
આર્યોની અધ્યાત્મવિદ્યા અને કૃષિને જીવનમાં પ્રાધાન્ય
આપવા સમકાલીન ક્ષત્રિયોને આવાહન કર્યું જનહિત
અર્થે શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપના ક્ષત્રિયો તત્પર નહોતા.
જનકના જીવનની કલ્યાણકારી ભાવનાઓને જીવનમાં
ઊતારી એનો સમસ્ત દેશમાં પ્રચાર કરનાર આર્યવીર રામ
એકલા જ હતા.

❧

ધ્રુવ અને ક્ષત્રના મધુર સંયોગનું પરમ રહસ્ય
કવિમાનસમાં મથાર્થ પ્રકટી તાલમદ્ વાણીમાં મૂર્તિમન્ત
થતું હતું.

❧

રામચન્દ્ર

(૧)

વાલ્મીકિના મનોમહાસાગરમાં માનવતાની મહાભાવના ગમ્भीર નાદે ધ્રુવવતી હતી. મહર્ષિનાં કાન્તદર્શિનયનો કાંઈ ઉન્નત ગિરિશૃંગ ઉપરથી, સમુદ્રના અપાર તરંગોમાં માનવ-જીવનનું મગલ ભાવિ નિહાળતાં હતાં. અનન્ત વ્યોમમાંથી અમૃત વર્ષાવતી પૂર્ણચન્દ્રની પ્રસન્ન ચન્દ્રિકા મહોદધિના ખરેખરે ઊગ્મળતી હતી.

વિશ્વની આસપાસ વિસ્તરેલા સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાંથી અનન્તનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ મુનિવરના મનોનયન સમક્ષ સમુદ્ધાસમાં વહેતો હતો. સત્ય અને સૌન્દર્યની સનાતન હીલા એના નિત્યનૂતન પરમ ઉર્જાવલ રૂપમાં પૃથ્વી ઉપર પ્રત્યક્ષ થતી હતી. જીવનની અઢળક સમૃદ્ધિ પદાર્થમાત્રના અન્તરમાં ભરપૂર ઊભરાતી હતી.

સમકાલીન પ્રશ્નોને સનાતન સ્વરૂપ આપવા મુનિવર તલસતા હતા. કાલની પેલે પાર વિરાજતી ભાવનાઓ

અને કાલના અન્તરમા તર્કીકી માનવતા પોતપોતાના સ્વરૂપો પ્રકટ કરવા તત્પર બન્યા હતા જનસમાજના આત્માનું સ્વાતન્ત્ર્ય સરક્ષવા મુનિવરનો સકલ આત્મા પ્રવૃત્ત થયો હતો જનસમૂહની લાગણીઓ અને આકાંક્ષાઓ મહર્ષિની આન્તર ગુહાના ગહનતમ પ્રદેશમા ઊડી ઊતરી હતી લોકહૃદયના ઊંડા ધબકારા ઋષિવરના સૂક્ષ્મ શ્રવણપુટમા સતત સંભળાતા હતા સેડડો વર્ષોની કષ્ટતમ તપસ્યાને અન્તે પ્રાપ્ત કરેલા આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો અમૂલ્ય માનવદેહમા મૂર્તિમન્ત થતા હતા માનવતાની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અવનિ ઉપર અવતરી હતી

વસિષ્ઠ વિશ્વામિન અને જનક સીંગેલી શક્તિથી રામચન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત રીતે ખીલી ઊઠ્યુ આત્માની સુંદરતા સાથે સાચા બનનું મયોજન થયુ આર્યતાની ઉદાર ભાવનાઓ સજીવન થઈ આર્યગુણોનો ઉદય થયો માનવ તાના મહાયુગનું મહાણુ થયુ

❧

સીતાને વરીને રામચન્દ્ર અયોધ્યા સીધાવ્યા અને જનકની એ જીવનસંદેશિજને હૃદયના પુણ્ય ધામમા પધરાવી એની સાથે આનન્દ વિહારમા અનેક દિવસો વીતાવ્યા એ મુકુમાર બાલાના ગુણ અને રૂપથી પ્રમત્ત થઈ રામે એના હૃદય સાથે હૃદયયોગ સાધ્યો સીતા એ રામચન્દ્રની સૌન્દર્ય-લક્ષ્મી બની અને એના નિત્ય મમાગમથી રામની જીવન પ્રજ્ઞા અધિકાધિક તેજસ્વી બનતી ગઈ

હૃદયાકુના ઉત્કૃષ્ટ વશના રાજર્ષિઓ જનકન્યાશુની મહાભાવનાઓ મન્નિષ્ઠાથી મેવતા હતા અને અનેક વર્ષો પ્રજાહિતની ધર્મધુગ વહી પુત્રને ગન્યલક્ષ્મી સોપી આયુષ્યનો ઉત્તરકાવ તપોવનમા નિર્ગમન કરતા હતા. રાજર્ષિ હશરથે જીવનનો દીર્ઘકાલ જનહિતમા વીતાવી, જર્જરિત દેહ થતાં, પ્રજાપરિપદ્ધ બોલાવી અને જ્ઞાનવૃદ્ધ બ્રાહ્મણો, પ્રધાન પુરજનો અને પ્રમુખ જ્ઞાનપદો મમક્ષ રામચન્દ્રને યુવરાજપદ આપવાની પોતાની દૃઢ દર્શાવી અને સભાજનોનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પૂછ્યો. રામના રમણીય શુભોથી મંતુષ્ટ થએલી પરિપદે પ્રજાનાથના પ્રતિનિધિ તરીકે રામચન્દ્રની વરણી કરી આ શુભ વ્રત્તાન્ત સાંભળતા જ અયોધ્યાની જનતાએ મહાન દયયોષ કર્યો. બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠે અભિષેકની તૈયારી માડી પુરારીઓએ જીવનનો અપૂર્વ મહોત્સવ આદર્યો.

પન્તુ રામનું સ્થાન અયોધ્યાના રાજપ્રામાદમાં કે નગરના પરિમરમા નહોતુ. અયોધ્યાની સંકુચિત સૃષ્ટિ કરતા અધિક વિશાલ જનતા એ પુરુષોત્તમની પ્રતીક્ષા કરતી હતી નગર અને ગ્રામની રીમાઓથી દૂર દૂર આવેલાં અગણિત અરણ્યોમાથી સત્ત્વ અને શાન્તિના અનેક ઉપાસકોના આર્તનાદ રામના હૃદયને આરપાર વીંધતા હતા. આત્માના અરિઓનું મન્ય અધિગ્રાધિક વિસ્તરતું હતુ. એ સર્વ જૂત કાલના વયગ્ગ જૂનો હતાં, પાશવ બલના પરમ પૂજારીઓ હતા, ન્યાયની ઉર્જાવય અને ઉન્નત ભાવનાના ઉગ્ર વિરોધીઓ હતા અને માનવજાતના સર્વ સામાન્ય શત્રુઓ હતા. નિરાધાર આર્યોનો ગતી પશુની પેઠે એ શિકાર કરતા

હતા. પુણ્યશીલ તપસ્વીઓનો એ નરમાંસભક્ષકો નિર્દય-
તાથી નાશ કરતા હતા. અનાથ ઋષિપત્નીઓ અને નિર્દોષ
ઋષિઆલોકોના મનોહર અને આશાપ્રદ જીવનને એ ધોર
રાક્ષસો નિરર્થક વિશીર્ણુ કરતા હતા. સકલ વનભૂમિ એ
પ્રગ્નપીડક હિંસકોના ત્રાસથી ' ત્રાહિ ત્રાહિ ' પોકારતી હતી.
સમસ્ત તપોવન પ્રતિક્ષણ એક ધર્મચારી રાગની રાહ
જોતું હતું.

રામના અન્તરમાં અરણ્યનો ધર્મસંદેશ મંભળાતો
હતો. એના હૃદયનાનયન સમક્ષ આર્યસંસ્કૃતિનો અવિરત
પ્રવાહ અરણ્યોમાં ચર્ચને વિસ્તરતો વિશાલ વમ્બુધરાને રસ-
બોળ કરતો પ્રલક્ષ થતો ગયો. હિમાદ્રિના ગગનસ્પર્શી શિખર
ઉપરથી મંસ્કૃતિની સ્વર્ગગાને સપાટ ભૂમિ ઉપર ઊતારી
પૂર્વ મહાસાગર પર્યંત લઈ જનાર પુણ્ય પૂર્વજ ભગીરથની
પ્રતાપી પ્રતિમા રામના નેત્ર મમક્ષ ખડી ચર્ચ. અગત્યના
આશ્રમ પર્યંત અને એથી પણ દૂર જનસ્થાનમાં વહેતી એ
સંસ્કારગંગાને દક્ષિણ જલનિધિનાં વિશાલ અને ગહન નીર
પર્યંત વિસ્તારી મહાનુભાવ ભગીરથને સહિલાંગસિ આપ-
વાનો રામચન્દ્રે સંકલ્પ કર્યો. શાન્ત અને સ્વસ્થ માનવતાના
વિનાશક માનવકંઠકોને માર્ગમાંથી દૂર કરી આર્ત અને
અનાથ જનનાને આશ્રયન સમાન મંરક્ષી મુમુક્ષુને
મંરકારભીનો કરવા એ ધર્મવીર ઉત્સુક થયા. એના મનો-
રાજ્યમાં માનવવંશના સંકલનની મહાભાવના હૃદયના
ઉત્તમ મિદામન ઉપર વિરાજતી હતી.

પરતુ પ્રગલ્ભ રાજ્યલક્ષ્મીએ રામચન્દ્રની સમીપ આવી એ પુરુષોત્તમનું પ્રસાદન કરવા માંડ્યું. એ સર્વાંગસુંદરીની નૌતમ હાલિ સંગોહક અને સંદીપક હતી. માનવતાના પ્રશસ્ત પૌરુષના એ પ્રતિનિધિને વરવાની એની પરમ અભિલાષા હતી. રામચન્દ્રના હૃદયમન્દિરમાં પ્રવેશ કરવા એ અથાગ પરિશ્રમ કરતી હતી. પરતુ રામના હૃદયધામમાં સીતાની મનોહર અને નિર્મળ મૂર્તિ મન્દ મધુર હાસ્ય કરતી વિલસતી હતી. રામની એ હૃદયદેવી હતી. એ પ્રિયતમ પ્રતિમા સમીપ રામનો સમગ્ર આત્મા સ્નેહનો સતત સ્રોત સર્જતો હતો અને પુણ્ય પ્રદીપ પ્રકટાવતો હતો. એ અખંડ દીપની સનાતન જ્યોત એ નરવીરના અન્તરમાં પ્રતિક્ષણ પ્રકાશતી હતી.

સીતા પ્રત્યે રામની અચલ નિષ્ઠા નિહાળી રાજ્યલક્ષ્મી નિરાશ અને અસહાય બની અને નયન ઢાળી મન્દ પગલે મહોદધિમાં નિજધામ ચાલી ગઈ.

ક

દરમિયાન રામના સુવરાજ્યવદની પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહના પૂર્ણ જોશમાં પ્રવર્તતી હતી. સાથે સાથે જગત્ પળે પળે પરિવર્તન પામતું હતું. પ્રત્યેક ક્ષણે એની પરિસ્થિતિ બદલાતી હતી. અદૃષ્ટ દૈવ અકલ્પ્ય પ્રસંગોની પરપરા સર્જતું હતું એની ચપલ અને ચચલ તરંગમાલા ઉપર સરી જતી સ્વસ્થ અને સત્વશીલ માનવતા પણ અનેકવાર પ્રાકૃત અને સત્ત્વહીન બનતી હતી. એની અકલ અને આકસ્મિક ગતિ, તપસ્વીઓનો તપોભંગ કરતી, શુદ્ધિમાનોનો શુદ્ધિભંશ કરતી,

નિર્ભયને ભયભીત કરતી, આશાવન્તને નિરાશ બનાવતી, અને ધીરવીરને દીન બનાવતી, ઊત્તાવળી ગતિએ આગળ ધપતી હતી. એ નિષ્કુર અને માયાવી દૈવ સાથે યુદ્ધખેલન અત્યંત કઠિન હતું.

અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં દૈવની દારણુ લીલા મકાણી હતી.

આનન્દના આહ્વાદક મન્દિરમાં જ શોકના ભયંકર ખીજ વવાતા હતા, અને જોતજોતામાં અંકુરિત થઈ, વિકાસ પામી, વિપવૃક્ષમાં પરિણમતાં હતા.

રામના અભિષેકમાં અદેખી મન્થરાએ કૈકેયીનો સૌભાગ્યધ્વસ કર્યો અને કોપના આવેશમાં આવી મસ્તક ઉપર ઝંઝૂમતો સર્વનાશ રાણીને સમગ્રવ્યો. મન્થરાએ જગાવેલા હુતાશનથી કૈકેયીના અન્તરમાં ભય કર દાહ ઊઠ્યો. એનું સ્વસ્થ અને સરલ હૃદય કુબ્જનના અંગ જેવું વિરૂપ અને કુટિલ બન્યું. એની મગલ અને મનોરમ સુખરેખા સ્થામ અને નિસ્તેજ બની. એનો પ્રતાપ નષ્ટ થયો. એની આશા અદૃષ્ટ થઈ. એ અત્યંત દીન અને ભયભીત બની. સત્ત્વહીન થએલી તરુણ સત્રાચી ક્રોધાગારમાં ભૂમિ ઉપર રાજર્ષિની રાહ જોતી પડી રહી.

તત્કાલ કામના વેગથી વિદ્વલ બનેલો વૃદ્ધ દશરથ કૈકેયીને ઝંખતો ઝડપથી કોપાગારમાં આવ્યો અને અસ્વસ્થ પ્રિયતમાને સાન્ત્વન અને સમાધાન આપી અનેક દૃષ્ટા-

ચેતીની સિદ્ધિ અર્થે વારંવાર વીનવવા લાગ્યો. કામી રાગને સ્વવશ થએલો મમજુ કૈંકેયીએ દેવાસુરમંત્રામમાં પોતે રક્ષેલા પ્રાણુનું પતિને સ્મરણ કરાવ્યું અને 'રામનો ચૌદ વર્ષ વનવાસ અને હારતનો અભિયોગ' એ અનામત મૂકેલાં બે વરદાન માગ્યાં.

અયોધ્યાના શાન્ત સરોવરમાં સ્વાયંતો પ્રચડ શિલાખંડ પડ્યો અને સમસ્ત વાતાવરણ ખળભળ્યું.

દશરથને રામ પ્રત્યે કૈંકેયી મમાન આસક્તિ હતી. રામનો વિયોગ સહન કરવાનું એનામાં સામર્થ્ય નહોતું. રાણીનાં દારુણ વચન સાંભળતાં જ રાગર્ષિને મૂર્છા થઈ. કેટલીકવારે જનમૃત થઈ ક્ષણવાર ક્રોધના આવેશમાં કૈંકેયીને અનેક કટુવચન એ કહેવા લાગ્યો અને ક્ષણવાર દીન બની ઠાઈ અન્ય વચન માગવા કાન્તાને કરગરવા લાગ્યો. કૈંકેયીએ સત્યનિષ્ઠ રાગની પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધિ ઉપર ભાર મૂક્યો. નિગશ અને અનાથ બની દશરથે નૈસર્ગિક ધૈર્ય છોડ્યું અને કરુણ આક્રન્દ કરતો મહીપાલ મૃતવત્ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.

પરંતુ રામના જીવનનો પ્રધાનસૂર અનાસક્તિ હતો. જનકના એ સંદેશવાદક અનાસક્ત યોગી હતા. સુખ અને દુઃખનાં એનાં મૂલ્યો સામાન્યથી સર્વથા ભિન્ન હતાં. સુખને સહેલાઈથી છોડવાની એનામાં અપાર શક્તિ હતી. દુઃખને નિકટના સ્નેહી તરીકે સ્વીકારવાની એનામાં અખૂટ ધીરજ

હતી સમ અને વિધમ, ઉભય અવસ્થામાં, એની આત્મ નિષ્ઠા અચળ હતી

જોતજોતામાં રામ પિતા મન્મુખ આવી પહોંચ્યા પિતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે અને ભરતના કલ્યાણ અર્થે એ મર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર હતા પ્રગ્નનાથ પિતા અને કુંકેયીની પ્રદક્ષિણા કરી, ઉભયને અભિવન્દન કરી, કૈાસલ્યા અને સુમિત્રાની આજ્ઞા લઈ, અપિય અન્ત પુરને અને અયોધ્યાની પ્રગ્નને કકળતી મૂકી, રામચન્દ્ર, સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત અગ્ન્યના આવાહનને અનુસરવા ચાલી નીકળ્યા

ક

મંજોગોના ઘેરા વાદળા ક્ષણવાગ્માં ઘેરાતા અને ક્ષણ વાગ્માં વીખગતાં અનન્ત અવમશમાં વહેતાં હતા એ મર્વની વચ્ચે રામચન્દ્ર અચળ અને સનાતન મલ્ય મમાન અડગ ઊભા હતા

ક

(૨)

વાહ્મીકિની મધુરી વીણામાંથી વિરલ અને મનોહર સૂરો નીકળતા હતા. સૌન્દર્યદેવીની સનાતન વીણા સાથે તદ્રૂપ બની મહર્ષિની વીણા અદ્ભુત મંવાદ સર્જતી હતી. આ સમરસ અવસ્થામાં, ઋષિવરનાં આર્ષનયનો એમના સકલ આત્માને અપાર પ્રેરણા આપતાં હતાં જીવનની વિષમતામાં મુનિવર સમત્વનું દર્શન કરતા હતા. ધોર અન્ધકારની મધ્યમાં મહર્ષિ તેજની કણિકાઓ એકત્રિત કરતા હતા. પ્રકૃતિના વિવિધ સ્વરૂપોમાં એ જીવનરહસ્ય નિરખતા હતા. એનાં પથ મહાત્મવોમાં એ પવિત્રતાનો સાક્ષાત્કાર કરતા હતા. એમની અખિલ મનોભૂમિ એક મનોરંજક પુષ્પવાટિકા બની હતી, એ પુષ્પોદ્યાનમાં ખીલેલાં પરિચિત પુષ્પોની મનોહર આકૃતિઓ અને રમણીય રંગો, મુનિવરની અભિનવ કલ્પના જાગૃત કરતાં હતાં. કલ્પનાના શતસહસ્ર વિશ્વોમાં કવિસાર્વભૌમ વિહરતા હતા.

કવીન્દ્રનો સૂક્ષ્મદેહ સૌન્દર્યદેવી સાથે અન્તરિક્ષના અનન્ત વહેણમાં વહેતો હતો. માર્ગમાં, વિશ્વદૂત મેઘની પેઠે, પર્વતોનાં શિખરો ઉપર અને વૃક્ષોનાં કુસુમિત અગ્રો ઉપર

આરામ લેતો, મન્દ મધુર વાયુની લહરીઓ અનુભવતો, પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના અગણિત ભેદો ઉન્નતો, એ હવામાં આગળ તરતો હતો.

ક

રામચન્દ્રના જીવનમાં મત્સ્ય સૌન્દર્ય અને સ્નેહની ત્રિવેણી અવિગત પ્રવાહમાં વહતી હતી એની મત્સ્યનિષ્ઠા કૂટા અને કરુણતાની મધ્યમાં જીવનને લગ્નતા સમર્પણ કરતી હતી એની સૌન્દર્યનિષ્ઠા કુટિનતા અને વિરૂપતાને વાંધીને જીવનની મનોહરતાનું દરન કરાવતી હતી એની સ્નેહભાવના કંઠો અને કિનિષ્ટકનહને સ્થાને પ્રેમનું સાર્વત્રિક માત્રાન્તર સ્થાપતી હતી એના જીવનની ગમૃદ્ધિ અને શક્તિ માનવતાના મતોરમ ભાવિની ઉન્નતિ આરામાથી જન્મી હતી એની પ્રવૃત્તિનું પ્રેરકમન એના આનન્દ અને આશા મનનું પ્રભવસ્થાન એ સનાતન શ્રદ્ધાજ હતી.

વનવાસના આરંભમાં જ રામચન્દ્રે પ્રકૃતિ અને માનવહૃદયના પવિત્ર નિર્ઝરોમાંથી ઝરતા પ્રેમગમનું પુષ્પલ પાન કરવા માંડ્યું નિરાદરગજ શુદ્ધના સ્નેહ સમાગમથી મનુષ્ય બની, આર્ય સુમન્ત્રની આજ્ઞા લઇ, રામચન્દ્ર સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત, એક લલિત નૌકામાં બેસી, ગંગાને પેલેપાઠ અગ્નિયોમાં ઊતરી અને એ નિમર્ગગમણીય પ્રદેશોની મધ્યમાં અપાર આનન્દ અનુભવતા આગળ આત્મા પ્રકૃતિમમસ્ત એ પુરુષરીંગનો લગ્ન મતકાર કરતી હતી વિવિધ વૃક્ષોમાં યજ્ઞને વહેનાં રૂપેરી ઝગણોના મર્મગ્નાદ અન્તરમાં ગચ્છતા મલ્લના મનાતન નાદ સાથે પ્રતિક્ષણ તાલ આપતો હતો ઘેરા અને મનોહર જળથી ભરેલી

સ્વચ્છ સુન્દર મરિતાઓ મુક્તકંઠે મધુર ગીતો ગાતી હતી અને એ નરવીરના અન્તરમાં મંલજાતા અનિર્વાચ્ય મંગીત સાથે અપૂર્વ મંવાદ સર્જતી હતી. પૃથ્વીના અન્તર્પટમાંથી છૂટતી સુવાસ સાથે રામના આત્માની સુવાગ લગતી હતી અને સકલ વનભૂમિ એ લોકોત્તર સુવાગથી મધમધતી હતી. રામની ઉજ્જવલ દષ્ટિ પડતાં જ, અરણ્યના અન્ધ-કારમય ખડોની ભયાનકતા ઓમરી જતી, ગિરિશૃંગો પર ઝંઝુમતાં મંદન વૃક્ષોનાં શ્યામ અવગુંઠન સરી જતાં અને શાન્ત અને સુકુમાર તેજથી ઝળકતા પ્રસન્ન કિરણો પ્રવેશ પામતાં. અમૃત્ય તારાઓથી સુરોજિત આકાશ રાત્રિએ પ્રકાશતું અને રામચન્દ્રની રમ્ય અને ભવ્ય જ્યોતિથી અધિક ઓજશ્વી બનતું. એ નરચન્દ્રનો વનવિહાર થતાં વેંત જ, સૂર્ય અને ચન્દ્રની સનાતન લીલા અધિક ચેતન-વન્તી બની હતી, ચન્દ્રિકા પરમ ઉલ્લાસમાં પ્રકાશતી હતી, હિમા અપૂર્વ લાવો દર્શાવતી હતી અને મન્ધ્યા નિલનૂતન રંગોથી અપાર નવસર્જન કરતી હતી. એ પુરુષોત્તમના પુણ્ય પાદ મંડાતાં જ પ્રત્યેક પદાર્થ અને સ્થાન પરમ રમણીય બન્યાં હતાં.

ચન્દ્રની પ્રભાની પેઠે જાનકી ધર્માત્મા પતિને અનુસરતી હતી. આત્મવિલોપન કરનાર નિત્ય સેવક લક્ષ્મણ ધર્મવીરની પાછળ પાછળ આગળ જતા હતા.

એટલામાં રામનિષ્ઠ ભરતે સામે પગલે આવેલી

રાજ્યલક્ષ્મીને! અનાદર કરી કુલગુરુ વસિષ્ઠ, રાજમાતા કૌમલ્યા, સુમિત્રા અને પ્રજાગણના પ્રધાન પ્રતિનિધિઓને સાથે લઈ સ્વર્ગસ્થ પિતાના શૂન્ય સિંહાસન ઉપર વિરાજવા રામચન્દ્રને વિનંતિ કરી. અનન્તવાસી પિતાને પરમ ભક્તિ-ભાવથી જલાજલિ આપી, રામે સત્યની આરાધના આગળ ધરી અને ત્યાગવીર ભરતને સ્નેહથી નીતરતે હૈયે ગાઢ આલિંગન આપી વનવાસ દરમિયાન રાજસિંહાસન અને પ્રજાજનોને સંભાળવાની આજ્ઞા કરી

❧

અરણ્યવાસમા આર્યવીર રામને આર્યસંસ્કૃતિના પ્રધાન જ્યોતિર્ધરોનો સંસ્કારી સમાગમ થતો ગયો. ગંગા યમુનાના સંગમસ્થાને પ્રયાગમાં મહર્ષિ ભરદ્વાજનો ભેટ યજ્ઞ. ચિત્ર કૂટનાં રમણીય શૃંગો ઉપર અનેક ધર્મશીલ ઋષિગણો પાસેથી સંસ્કૃતિનાં વિનાશક ભયસ્થાનો વિષે અગ્રંખ્ય કથાઓ એ નરવીરે સાંભળી રાક્ષસપતિ રાવણના જનસ્થાનના પ્રતિનિધિ ખર એને એના દુષ્ટ અને ખીભત્સ અનુયાયી ઓએ આદરેલી આશ્રમવાસીઓ અને આશ્રમેના ઉચ્છેદની કૂરકથા દયાનિધિ રામને આત્માની ઊંડી વેદનાપૂર્વક મુનિગણોએ કહી સંભળાવી અપાર મમલાવપૂર્વક રામે એ કષ્ટકથા અન્તરના ઊંડાણુમા ઠિતારી અને તપસ્વીઓને પ્રણામ કરી આર્ત માનવતાના રક્ષણુ અર્થે ચિત્રકૂટના ઐઠ શિખરે ત્યજી દેવકારણ્ય તત્ત્વ એ મહાપુરુષે પ્રયાણુ કર્યું ચિત્રકૂટની મનિધિમાં ભગવાન અત્રિ અને

એમનાં પતિવ્રતા પત્ની અનસૂયાનાં પુણ્ય દર્શન સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે શાન્ત આશ્રમપદમાં રામચન્દ્રે કર્યા. અનસૂયા પાસેથી સીતાએ સૌભાગ્યવતી આર્યાનાં સ્વરૂપલક્ષણ સાંભળ્યાં અને યશસ્વિની ધર્મપત્ની બનવાની મંગલ આશિય માથે ચઢાવી તપોધનાની વિદાય લીધી. આગળ ચાલતાં રામચન્દ્રે અનેક આશ્રમોથી વિરાજતા દંડકાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્થળે સ્થળે અગ્નિહોત્રી તાપસોની પવિત્ર વેદીઓમાંથી અવિરત ધૂમ નીકળતો હતો અને વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચારથી અરણ્યભૂમિ ગાજતી હતી. રામચન્દ્રને જોતાં વેંતજ સમસ્ત આશ્રમ મંડલે એ મહાવીરને સત્કાર્યા અને અત્યુપહૂર્ણનયને કરુણ આત્મનિવેદન કર્યું. વનવાસીઓના અપિલ સંધને આશ્વાસન આપી તપોધનોના સંરક્ષણની ખાતરી આપી, રામચન્દ્ર અખંડ અગ્નિહોત્રી શરભંગના આશ્રમે જઈ પહોંચ્યા.

શરભંગ, બ્રહ્મલોકનું આવાહન અટકાવી, એ પ્રિયતમ અતિથિને ભેટવા પળેપળ ઉત્સુક બન્યા હતા. પત્ની અને લક્ષ્મણ સહિત રામચન્દ્ર મહાસુનિને પગે પડ્યા. આર્યતાની જાન્યલ્પમાન જ્યોતને નજરેતજર નિરખીને મુનિવર પરમ સંતોષ પામ્યા અને પ્રસન્નચિત્તે પિતામહના પુણ્યધામમાં સીધાબ્યા.

શરભંગના બ્રહ્મલોક નિવાસ પછી ઋષિમુનિઓના અગ્રણિત ગણે ઘેર રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી મુક્તિ યાચવા રામચન્દ્રને શરણે આવ્યા. અનાથોના આર્તનાદ નિતાન્ત શાન્ત કરવા અર્થે એ ક્ષાત્રવીરે રાક્ષસોના વધની તાપસોના

સઘ સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા પ્રી અને મર્ષેને અલયનયન આપી
તપોવૃદ્ધ મુતીલલ્પના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા

ચિરતનમલ પર્વત પ્રતીક્ષા કરતા મહર્ષિના પુણ્ય
મમાગમનુ ઊંડુ મુખ અનુલની રામચન્દ્ર અગમ્યના આશ્રમ
તરફ વળ્યા

આર્યમસૃતિના મહાન મંચાગસ્વામી અને મમર્થ માહમ
વીર મુનિવર અગસ્ત્યને મગના રામ ઉત્ક્રાંતિ બન્યા હતા
સ્વચ્છ અને સીતન જનથી ભરપૂર ભરેલા મરોવરે અને
સરિતાઓ અને આછી ઘેરી મેરમાળાથી પરિવૃત્ત બિન્ધ્યા
ટવીના વિશાલ પર્વતોની મધ્યમા, શાન્ત હરિણ શિશુઓથી
ઊભગતા અગસ્ત્યાશ્રમમા, ગમ લક્ષમણ અને સીતાએ પ્રવેશ
કર્યો તેજસ્વી મુનિવૃન્દથી વીંટાએના ભગવાન અગસ્ત્યને આશ્ર
મની અગ્નિશાનામા નિગળી રામના નયન હયા અને મહર્ષિને
પૂજ્યભાવે અભિનન્દન કર્યું અગસ્ત્યે માન્ય અતિથિઓનું
મનોહર આતિથ્ય કર્યું અને મસૃતિનિકામનાં પ્રધાન
અન્તરાયોનું સ્વરૂપવિવેચન કરી, પગિપન્થીઓના નાશ
અર્થે હામુચન્દ્રને અમોઘ વૈશ્યુવ રાગસનની બેઠ પ્રી જતી
વેળા મહર્ષિએ ગો વરીના કાકાપરના પુષ્પગન્ધિવનો વચ્ચે
વિગજમાન પયવગીના ગમ્ય પ્રદેશમાં વગીને મુનિગણોનું
ગદ્યજ્ઞ કરવા મહાવીરને વિનંતિ કરી અગમ્યની ઇચ્છા
નુમાર પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધિ પાત એ પુણ્યસ્થાનમા આશ્રમ
સ્થાપી ચિગમ્ય વમરાનો ગમચન્દ્રે નિશ્ચય કર્યો

રામ લક્ષમણ અને સીતાએ ભયકર અને ધોર દક્ષિણ

દિશા તગ્ધ પ્રયાણુ કર્યું સર્વત્ર નિર્જનતા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. નિશાયરોના પ્રલયપૂર્વે અનેક અશે અટકાવનાર અગસ્ત્યની અમાપ શક્તિનો રામને સાક્ષાત્કાર થવા માડ્યો એ મહામુનિના યશોગાન ગાતા ગાતા રામચન્દ્ર પચવટીમાં પહોંચ્યા.

જોતજોતામાં પંચવટીમાં લક્ષ્મણના અથાગ પરિશ્રમથી એક મનોરંજક પર્ણશાલા અને સીતાના રમણીય પ્રયાસથી એક મનોહર પુષ્પનાટિકા મૂર્તિમન્ત થયાં.

પ્રકૃતિના લલિત ઉત્સર્ગમાં વિરાજતા રામચન્દ્ર સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે નિત્યનૂતન ઉત્સવો ઊજવતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે તપસ્વીઓના જીવનનો વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભળી એ રાષ્ટ્રવીર સર્વેના અનન્ય રનેહી અને મંરક્ષક બન્યા હતા કેટલીક વાર પુણ્યશ્લોક પિતા, વત્સલ માતા, ભક્તવર ભરત અને ભાવિક નગરજનોના અનેક મધુર અને કરુણ રમરણો રામના હૃદયને હલાવતાં હતા, અને અશ્રુખિન્દુઓ ટપકાવતા હતા.

જનરથાનમાં ખગ, દૂધણુ અને ત્રિશિરસ, ગ્રાણીમાત્રને ઉદ્દેગ કરતા હતા. ગાક્ષોના જૂથના જૂથ યત્તક્રિયામાં અને શાન્ત કૃપિજારના જીવનમાં અમંખ્ય વિદ્ને કરતા હતા. લોકવિરુદ્ધ કૂર કર્મો કરનાર એ દુષ્ટ સર્પોના વિનાશ અર્થે તપસ્વી માત્ર તથ્યતા હતા. એ ભયંકર બાહ્યલોકંટકોનો કાલ ભાર્ષ ચૂક્યો હતો.

એટલામાં રાવણની ભગિની શૂર્પણખા રામચન્દ્રનું

મંમોહક રૂપ જોઈને મોહ પામી. શુરૂંણુખાની દામવૃત્તિમાથી રાક્ષસો અને રામનું મંધર્પણ થયું. લોકનિષ્ઠ ગમમાં વૈર વિના પણ રક્ષપ ધારણ કરવાની અતુપમ શક્તિ હતી. બ્રહ્મપિ વિશ્વામિત્રે સીંચેલી દિવ્યાશ્રવિદ્યાથી એ રાક્ષસ ત્રિપુટીનો એ મહાવીરે મંહાર કર્યો અને રાવણનો કાપાનલ પ્રકટાવ્યો.

卐

વાહમીકિ અપૂર્વ તટસ્થતાથી જીવનનું અખંડ દર્શન કરતા હતા. એમની આન્તર યુતિમાં કેટલીકવાર પ્રકૃતિનાં પ્રચંડ મર્ત્વોનું ઘોર રદન મંભળાતું હતું તો કેટલીકવાર સામ્ય મર્ત્વોનું મધુર અને પવિત્ર મંગીત શ્રવણગોચર થતું હતું. કેટલીકવાર અનેક ગદન ગુદાઓમાં નિરતર ધીકતી આગમાંથી ભયંકર ભડકા નીકળતા હતા અને વનભૂમિને ભસ્મસ્રાત્ કરતા હતા તો કેટલીકવાર થોડીક શાન્ત શીનલ ગુદાઓમાંથી સ્વચ્છ નીરનાં મતત સ્રોત વહેતાં હતાં અને અનેક ખેતરોના મૂળમાં જળમિચન કરતાં હતાં. એક તરફ ખાખ થઈ ગએલાં ગુપ્ત અને રયામ વેરાનોની પરપગ પથગતી હતી અને બીજી તરફ લીવાંજમ મેદાનોની મનોહરતા નિભગતી હતી. ધણીવાર ઘોર પ્રચંડ મર્ત્વો શાન્ત સ્વસ્થ મર્ત્વો ઉપર ભયાનક આક્રમણ કરતાં હતાં અને દારણ દાવાનલ વિસ્તારી વિક્રમેથી વનરૂપિનો વિનાશ કરતાં હતાં અને કેટલીકવાર મૌમ્ય મરલ મર્ત્વો શીનલ જળના અભિગેહથી આગના અંગારાને શાન્ત કરી અપાર

નવસર્જન કરતાં હતાં. કોઈ કોઈવાર સત્વશીલ સત્વો
પ્રલયકાલના મહાપૂરથી ધગધગતા જ્વાળામુખીઓને નિતાન્ત
ઓલવી નાંખતાં હતાં. ∴

ક

વાદ્મોડિની પ્રતિભા સમક્ષ રુધિરના મહાસાગરમાં
થઈને સત્તાના સિંહાસન ઉપર ચઢતો રાજા પ્રત્યક્ષ થતો
હતો. દૂર વિગ્ધ અને અમર્યાદ જીવનની વેળુના વિશાલ
દુર્ગ ઉપર એ ઊભો હતો. એનો વંશવિસ્તાર વિપુલ હતો.
એની સેના અગણિત હતી. એની બાહ્ય વ્યવસ્થા અપાર
હતી. મંદારની વરાળમાંથી એ સતત શ્વાસ લેતો હતો.
એની ભલકભરી સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ એને પ્રતિદિન
ગુંગળાવતી હતી. એની ભવ્યતાના ભાર નીચે એ પળે
પળે ચગદાતો હતો. એનું સમસ્ત જીવન દુષ્ટ તૃષ્ણાના
અસ્થિર અને અનિત્ય રંગોથી રંગાએકું, સત્તાના અભિ-
માનથી ભારેખમ અને આન્તર મંવાદચ્ચન્દ્ર હતું. ભોગ
અને વિલાસની મલિન દુર્ગન્ધથી એ દુર્વાસિત હતું. એમાં
સંયમ, સમતા અને શાન્તિનો સર્વથા અભાવ હતો. ,

અમાપ અને અગાધ શક્તિના ધસમસતા ધોધની
પેઠે રાવણનો જીવનપ્રવાહ જોશબંધ આગળ ધસતો હતો.
એની ભયાનક અને બીપણુ વિશાલતાથી અમરખ્ય માનવોની
કલ્પનાને ચંભાવી, એમની સ્વતન્ત્ર જીવનસરણિ અટકાવી,
ક્રોધક્રોધે પજાડી, ક્રોધક્રોધે પોતામાં લુપ્ત કરી, વિજ્યથી
ઊજળતો એ આગળ વધતો હતો. વિશાલ જનસમૂહની

મનોવૃત્તિઓને લોભાવી, ઉન્માર્ગે વાળી, માનવકલ્યાણને વિનાશક એ બન્યો હતો. અનેકના અન્તર્નાદ એણે ઓલવી નાંખ્યા હતા. અનેકને સફળતાથી એણે આંજ્યા હતા. અનેક એની મુક્તકંઠે પ્રશસ્તિ ગાતા હતા. અમૂખ્યને એ ઇષ્ટદેવ હતો. અગણિતના અદૃષ્ટને એ નિર્માતા હતો. એના અનુગ્રહથી અનેકે અપાર મંપત્તિ મંપાદન કરી હતી. એના અતન્ત્ર અનાચારને અમૂખ્ય આવકાર આપતા હતા. સહસ્રોને મંહારી એ મહાવીર બન્યો હતો. શાન્ત અને સદાચારી જીવનને એ મહાન શત્રુ હતો. મનુષ્યની મહત્તામાં અને દિવ્યતામાં એને શ્રદ્ધા નહોતી. મનુષ્યના આત્મબળને એ ઉપહાસ કરતો. શરીરબળને એ સમર્થ પૂજારી હતો. એણે જગતમાં પ્રભુઓ અને દાસોની જ પરંપરા સર્જી હતી.

✽

આર્યસંસ્થાનેના ઉચ્છેદક અસુરોને મંહારી રામચન્દ્ર દંડકોને અભયદાન આપ્યું અને અસહાય ઋષિપત્નીઓના સૌભાગ્યનું રક્ષણ કર્યું. પંચવટીમાં સીતાના મધુર અને રમ્ય સહવાસમાં રામચન્દ્ર જીવનનું ઉડ્ડ મુખ અનુભવતા હતા. જનકીની નિર્વ્યાજ મનોહરતા દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ખીલતી હતી. પ્રકૃતિના ઉત્સૃગમાં એ પરમ ઉક્લામ પામતી હતી. પ્રત્યેક પુષ્પ અને પર્ણ પ્રત્યે એને પ્રશસ્ત પ્રીતિ હતી. એના જીવનની ક્ષણેક્ષણ સાથે પ્રકૃતિનો પ્રત્યેક પદાર્થ પૂર્ણતાએ સંકલિત થયો હતો.

એટલામાં વનવાસમાં એક પરમ અદ્વિત સૃષ્ટિ ઝબકી ઊઠી. અસંખ્ય અભિરામ આકૃતિઓ અને

અગણિત રમણીય રંગોથી દીપતી મનોહર મૃગતૃષ્ણિકા સીતાનાં નેત્ર સન્મુખ વિસ્તરવા માડી. સમસ્ત વનમૃમિ એના ચિત્રવિચિત્ર ચળકાટથી ચમકતી હતી. એની અદ્ભુત દીપ્તિમાં અમૂલ્ય તેજસ્વી દ્રવ્યો દષ્ટિગોચર થતા હતાં. એની રૂપરચના સૂર્ય ચન્દ્ર અને તારાઓનાં તેજ-તત્ત્વોનો. આભાસ કગવતી હતી. એની અલોકિક ગેભા એના પ્રહણુ માટે પ્રતિક્ષણ ઔત્સુક્ય વધારતી હતી. રામ-ચન્દ્રની મૌન્દર્પ્યક્ષમી સીતાને સ્વાધીન કરવા રાવણે રગબેરગી બાલકક્ષમી પાથરી હતી

આ બાલરૂપની મરીચિકાએ અનેક મુનિપુત્રોને લોભાવીને હણ્યા હતા અને અમંખ્ય ધનુર્ધારી જનાધિપોને મંદાર્યા હતા. એની અમિત પ્રભાને જોતાવેન જ વૈદેહી વિસ્મય પામી. એની મનોરંજક દાન્તિથી એ મુગ્ધ બની. એના ચક્રચકિત રૂપથી એની ચેતના હરાઈ ગઈ. જનકના જીવનની એ પરમ નિર્મળ જ્યોત બાલરૂપની મૃગતૃષ્ણાના પ્રલોભનમાં પડી ગઈ. સરસ અને સ્વસ્થ વૈદેહી ગદ્ગમની ભવ્ય મંપત્તિથી ફણવાર લુબ્ધ બની.

સીતાની બળવાન પ્રેરણાથી ધીરસીર રામ પણ પગ વાર લોભાયા અને પ્રિયતમાને પ્રમન્ન કરવા મરીચિકાની પાછળ પડ્યા. ફણમાં દર્શન અદર્શન અને પુનઃદર્શન પામતી એ માયાળુ રામચન્દ્રને લોભાવતી આશ્રમથી દૂર દૂર ભઈ ગઈ. મહમા રામનું આવરણ મરી ગયું અને એ મદારીરે મોહળળ ચીરી નાળી. પતિને પાગ ફગતાં વિવશ થયો

ઐટલે મંત્રાન્ત બનેલી સીતાએ રામ સમીપ સત્વર પહોચી જવા લક્ષ્મણને રોપપૂર્વક આજ્ઞા કરી.

ઉભય દ્વાવતીરોના સંરક્ષણથી વિરહિત સીતા દશમુખી રાવણના હાથમા પડી. જીવનની શાન્ત મધુર અને પવિત્ર ભાવના પ્રચડકાય પ્રકૃતિના વિકરાલ પક્ષમાં પકડાઈ ગઇ.

તત્કાલ પરિવાજવનું લગ્નરૂપ ધારણ કરી સીતા મમલ્લ ભિક્ષા અર્થે રાવણ આની ઊભો રહ્યો. અતિથિને દેવ મમાન સમજી આર્યાએ અધર્મને નિમન્ત્રણ આપ્યું. સીતાની નિસર્ગસિદ્ધ સુન્દરતાની સ્તુતિ કરી રાવણે એકાએક કપટ-વેષ દૂર કર્યો અને આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. જોતજોતામાં પ્રપંચની ભયંકર પ્રતિમા સીતા સન્મુખ ખડી થઇ. એના બાહ્યજળના દર્પથી એ સીતાને આજી નાંખવા પ્રયત્ન યત્ન કરતો હતો. સંખ્યા અને કદની વિશાલતાથી એ મહત્તા સ્થાપવા મથતો હતો. રામ પ્રત્યે નિષ્ઠામાથી બ્રષ્ટ કરી પોતા-પ્રત્યે સીતાને આકર્ષવા એ માયાજળ રચતો હતો. પરંતુ સીતા મંયમ અને સ્વર્પણની મૂર્તિ હતી. સત્તા અને સંગ્રહ-ની નિષ્ફળતા એ સમજતી હતી. આત્માના અમૂલ્ય મુણોથી એ મનુષ્યની મહત્તા માપતી હતી. અખંડ શાન્તિના દિવ્યધામમાં પહોચવા એ સત્તના પન્થે ચાલતી હતી. અન્તરના અનન્યભાવથી એ નરવીરને વરી હતી. એની રામનિષ્ઠા અચલ હતી.

રામ અને રાવણ વચ્ચે અપાર અન્તર વ્યક્ત કરતી સીતાએ રાક્ષસનો ભુગુપ્સાપૂર્વક વિરોધ કર્યો. રાવણે રામની સૌભાગ્યલક્ષ્મી ઉપર ભયંકર આક્રમણ કર્યું અને એ કમ્પતી કકળતી વિલાપ કરતી કારુણ્યમૂર્તિ જનકીને દારુણ ભુગુ-પાશમાં બીડી લેતાવળી ગતિએ નિબંધામ ચાલતો થયો.

જડ પ્રકૃતિએ સીતાને જકડી લીધી પરંતુ પ્રકૃતિનો મુક્ત આત્મા ખળભળ્યો હતો અને સીતા પ્રત્યે અપાર સમભાવ દર્શાવતો હતો.

સીતાએ વનભૂમિના પ્રિયતમ પદાર્થોને પોતાની અનાથ દશા આર્તસ્વરે પોકારી. ક્ષણવારમાં વનસ્પતિનો અન્તરાત્મા જટાયુના પરાપકારી વીર દેહમાં પ્રવેશ કરી નિશાચર ચોરની સાંભે થયો. પ્રપંચમૂર્તિ રાવણે એને અપાર બાહુબળથી ચગદી નાંખ્યો. મરણોન્મુખ બનેલા એ મહાત્માની પાસે બેસી સીતાએ કંરુણ વિલાપ આદર્યો. પ્રત્યેક શ્વાસે એ રામ નામ રટતી હતી. ક્રોધકરાલ રાવણ એના કેશ પકડી-નિર્દય-તાથી ખેંચતો હતો. ગૂર્વત્ર ધોર અન્ધકાર વ્યાપ્યો હતો.

સીતાને ઉત્તમંગમાં ધારણ કરી પર્વતો, અરિતાઓ અને માગરને ઝાળંગી અન્તરમાં ફૂલાતો રાક્ષસપતિ લંકામાં આવી પહોંચ્યો.

રામચન્દ્રે આત્માનો અમૃતરસ પાઇને સીતાને મંવર્ધિત કરી હતી. વિના યુદ્ધ વિના શ્રમે પ્રપંચથી હરેલી એ મૌન્દર્થમૂર્તિ પરકીયાનો, ઉપભોગ કરતા દુષ્ટ નિશાચર મથતો

હતો. પરંતુ એનો સ્વરૂપ માન કરવા એ અશક્ત હતો. સીતાના આનંદ સમૃદ્ધિ અને કાન્તિ સમક્ષ રાવણું નિર્મળ અને નિસ્તેજ બનતો હતો. જનકની એ પુણ્ય વિમૂર્તિ પ્રતિ મીટ માડતા જ એને એ જનની મમાન જણાતી હતી. ગાક્ષમતી અનન્ત મપત્તિની મધ્યમા વહેલી શૂન્ય વેરાનમા બિભી હતી વનવાસમા વિસેવી એ લાનના અગ્નિ-નમા પુરુષનીરની વાટ જોતી બેસી હતી.

ક

મરીચિકાની મોહજળ વિદાગી લક્ષમણ મહિન રામચંદ્ર પર્ણશાલામા પાઝ કર્યા સીતાશૂન્ય પર્ણકટિ નિહાળતા જ એ મહાનીર વિદ્યુત અને વિપ્લવ થયા. પ્રકૃતિની વિવિધ વિમૂર્તિઓમા એણે સ્મીતાને શોધવા માડી. અને પ્રત્યેકને એની જાણ પૂછી રામની એ જીવનજ્યોત્સ્નાએ શાન્ત અને સીતય તેજના વિસ્તાગથી મહારણ્યને મધુરતાથી ભર્યું હતું રામના હૃદયદારક રુદન સાથે પ્રકૃતિએ મદસમુખે અનુપાત કરવા માડ્યો.

ક

વા મીઠિ ત્રિશ્વમત્રાટ્ મમાન કંઠપનાના મર્વોક્ષત મિદામન ઉપર બેસીને વિશ્વનો વિશાવપટ નિહાળતા હતા. આત્માની અનિવાર્ય અવગ્યાઓ તરીકે એ જીવનની વિવિધ દશાઓને અવગોક્તા હતા એમના કાન્તદર્શનમા રાક્ષસના અને માનવતા, પાશવતા અને મંડાંચિત્તા આદિ સ્થિતિ બેરોમા ભગપૂર મવાદ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. માનવતાની સનાતન વેદતા સાથે આત્માની અનન્ત મદનનાન પ્રમાન-

તાથી કવિવર નિરીક્ષણ કરતા હતા. માન્દ્ય અને સધુતાની પેઠે ઘોર દુઃખ અને લયાનક હિસામાં એમને મુન્દરતાનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું હતું. આર્યો અનાર્યો અને રાક્ષસોના કૂર કલહોમાં મહર્ષિને સૌન્દર્યદેવીની મનોહર પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ થતી હતી. એમનાં મનોનયન સમક્ષ જીવનનું સમગ્ર દર્શન એક લઘ્ય સુરાવટ તરીકે મૂર્તિમન્ત થતું હતું.

વાદ્મીકિના કવિહૃદયમાં આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે મધુર અને નિર્મળ સંબન્ધ વિરાજતો હતો. અનાર્યોના મહાકવિ હોય એમ અનાર્ય મંસ્કૃતિને અને અનાર્ય જનતાને અદ્ભુત ઉદારતાથી મહર્ષિ નિરખતા હતા. વિજેતાઓના દ્વેષ અને તિરસ્કારથી એમનું કામળ હૃદય અત્યંત કમ્પતું હતું. અનાર્યોને શુદ્ધ ન્યાય આપવા કવિવર અપાર સહ-ભાવથી ઉત્કંઠિત થયા હતા.

૫

સીતાની શોધમાં આગળ ચાલતાં મૃત્યુની વેદનાં તરફડતા ગૃધ્રરાજ જટાંયુને રામચન્દ્રે ભૂમિ ઉપર નિહાળ્યા અને પરમ દુઃખિત બની પિતાના એ મિત્રવરને દારુણ દશાનું કારણ પૂછ્યું. અનાર્યશિરોમણિએ સીતાહરણની કરુણ કથા કહી સંભળાવી દેહવિસર્જન કર્યું. સીતાના રક્ષણ અર્થે પ્રાણદાન આપનાર એ સત્પુરુષનાં મૃતદેહને જ્યહસ્તે અગ્નિસંસ્કાર કરી એનું પુણ્ય રમરણ કરતાં કરતાં રામચન્દ્ર સીતાની શોધમાં આગળ ચાલ્યા.

માર્ગમાં પમ્પાસરોવરની સંનિધિમાં તાપસસિદ્ધ શામરીનો. પુણ્યસમાગમ થયો. સુન્દર અને સુકુમાર પુષ્પોથી સુવાસિત મતંગવનમાં અનેક મુનિવરોની એણે અનન્યભાવે પરિચર્યા કરી હતી. જીવનનો સાયંકાલ એ રામચન્દ્રની રાહ જોતી નિર્ગમન કરતી હતી. રામને જોતાં વેંતજ પોતાના ચિરંતન તપતેજનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ શ્રમણીએ નેત્ર સમક્ષ નિહાળ્યું અને પરમ ઉલ્લાસમાં આવી પુરુષવીરનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને અપાર સ્નેહથી એને સત્કાર્યા. શામરી પ્રત્યે માતા જેટલો ભક્તિભાવ દર્શાવી રામચન્દ્રે વિવિધ વન્ય ફૂલો મમતાથી આરોગ્યા. સેવા અને ભક્તિની એ મૂર્તિમતી ભાવનાની જીવનયાત્રા સફળ કરી રામચન્દ્ર પમ્પાના મનોહર પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.

પમ્પાનાં વિશાલ અને ગહન નીર તરવૃન્દમાંથી રામચન્દ્રે દૂરથી નિહાળ્યાં અને એના શોકમંદગ્ધ હૃદયમાંથી આનન્દની મુક્તધારા વહેવા માંડી. સરોવરના તીરપર્યંત પહોંચી એક નવપુષ્પિત વૃક્ષ નીચે રામ લક્ષ્મણ એકા અને પમ્પાસરની રમ્ય શોભા એક ચિત્તે નિરખી રહ્યા. શીતળ અને સ્વચ્છ જળથી ભરપૂર ભરેલું સરોવર ચિત્રવિચિત્ર પદ્મોથી સુવાસિત અને વિવિધ વૃક્ષોથી વિભૂષિત નેત્રને પરમ નિર્વાણ આપતું હતું. એના કાંઠા ઉપર મયૂરો, ચક્રવાકો, હરિજો અને ગજયૂથો પરમાનંદમાં વિહરતાં હતાં. એના તીરના એક અનન્ત આન્તર મમૃદ્ધિથી ભરેલો ઋદ્ધ્યમૂક પર્વત શોભતો હતો. એ ગિરિરાજનાં અગણિત કન્દરોમાં પમ્પાન ઘેરાં નીર નિરંતર ધુધવતાં હતાં.

વસન્તનો ઉન્માદક સમય હતો. ગિરિગદ્ગરોમાંથી અનિશ્ચ મંજુલ વીણા વગાડતો હતો. અપાર પુષ્પોથી જલ-રાતાં વૃક્ષો વાયુની લહરીઓથી ડોલતાં હતાં અને પુષ્પો વર્ષાવતા હતાં મદોન્મત્ત કોકિલાના મનોરંજક નાદ ક્ષણે ક્ષણે શ્રવણગોચર થતા હતા. રામચન્દ્રને સીતાનો વિયોગ શક્ય સમાન મંતાપતો હતો. સીતાની સતત સ્મૃતિ એના ચિત્તમાં સ્ફુરતી હતી. કાલકરાય દશમુખી પ્રકૃતિના પદ્મામાંથી સીતાની મુક્તિનો મંભવ લેશ માત્ર એને લાગતો નહોતો.

એટલામાં વાલીથી વિવાસિત સુગ્રીવ હનુમાનને સાથે લઈને ઋષ્યમૂક ઉપરથી નીચે જિતર્યો અને રામનું હૃદય-હારી વ્યક્તિત્વ જોઈને એની સાથે મૈત્રી બાધી. ઉભય અનાર્યવીરો અનેક આર્યમંસ્કારસંપન્ન હતા. સુગ્રીવ રામનો પ્રિયતમ મિત્ર થયો પરંતુ હનુમાન એનો પરમ ભક્ત અને દામ બન્યો. હનુમાનની મધુર અને મધ્યમ વાણીથી અને ઉદાત્ત ભાવનાથી રામચન્દ્ર મુગ્ધ થયા. ઉભય-વીરોએ સીતાને પૃથ્વીના પ્રત્યેક ખંડમાં શોધી પાછી લાવવા પ્રતિજ્ઞા કરી. રામચન્દ્રે સુગ્રીવનું દુઃખમોચન કરવાનું વચન આપ્યું.

• રામના હૃદયમાં અનાર્યો પ્રત્યે અપાર સ્નેહ જિભરાતો હતો.

અનાર્યવીર વાલી પ્રચંડ શક્તિનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ હતો. રાક્ષસપતિ રાવણને કાખમાં રાખી બાલપુત્ર અંગ-

દના પારણે બાંધી એના ગર્વનું એ વીરપુરુષે ખંડન કર્યું હતું. અનેક વિજયોથી ઉન્નત બનેલો એ રણવીર અધર્મી બન્યો હતો અને પોતાના અનુજ સુગ્રીવને દિલ્હિન્ધા નગરમાંથી નિર્વાસિત કરી એની પ્રાણુસમાન પત્નીને બલાતકારે હરી હતી. રામચન્દ્રે સુગ્રીવના દારુણ દુઃખને પોતાનું દુઃખ ગણ્યું અને વીર વાલીને વૃક્ષના ઓથે રહીને વીંધી તાપ્યો, ધર્મવીર રામચન્દ્રે વિકાસક્રમમાં એક ડગલું પાછા હડી મિત્રકૃત્ય કર્યું ।

મૃત્યુની દારુણ વેદનાથી પીડાતા વાલીએ અનાયોની સંકીર્ણ નીતિનો બચાવ કર્યો અને પ્રચ્છન્ન રહી હણનાર રામની રાજનીતિની રોષપૂર્વક નિન્દા કરી. રામચન્દ્રે સામાજિક મર્યાદાનો અમર્યાદ ભંગ કરનાર. કામચારી રાજાને વધ્ય ગણી, વાલીવધનું સમર્થન કર્યું. લોડકવાયા અંગદનું સંરક્ષણ રામને સોંપી વાલીનું વતસલ હૃદય સનાતન શાન્તિમાં વિરામ પામ્યું.

વાલીની વીરપત્ની તારાને અને સત્યુત્ર અંગદને અપાર સાન્ત્વન આપી રામચન્દ્રે આર્થવિધિ અનુસાર સુગ્રીવ અને અંગદ પાસે વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરાવી. સુગ્રીવને દિલ્હિન્ધાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી, અંગદને યુવરાજ નીમી સમીપવર્તી પ્રસવણ પર્વતના રમણીય શૃંગ ઉપર વર્ષાકાલમાં વસવા રામચન્દ્ર લક્ષમણસહિત સીધાવ્યા.

અનેક વર્ષો પછી પ્રાપ્ત થયેલી સ્વપત્ની મમાને

સુગ્રીવે અપૂર્વ સ્નેહથી સત્કારી અને તેજસ્વિની તારાનું પુરસ્કારથી પાણિગ્રહણ કર્યું.

ઉભય સ્ત્રીઓના સંગમાં કિષ્કિન્ધાનાથ ઉદ્વાસથી વિહરતો હતો.

રામચન્દ્ર સીતાનાં અનેક સ્મરણો ધોળતાં ધોળતાં ગિરિપ્રદેશમાં શૂન્ય પેઠે વિચરતા હતા. વર્ષાની ધોર રાત્રિ-ઓના શ્યામ મેઘાડમ્બર નિરખી પ્રિયતમાના મંગમની મર્મ આશા મહાપીરે ત્યજી હતી. પરંતુ નિર્મય અને સમુ-જ્જવલ શરચ્ચન્દ્ર નિહાળતાં જ જાનકીના મંમિલનની અનેક આશા સજીવન થવા માંડી.

ક

નિયત કાલ વ્યતીત થતાં, રામચન્દ્રે લક્ષ્મણદ્વારા સુગ્રી-વને સીતાની શોધનું સ્મરણ કરાવ્યું. સુગ્રીવે વિલાસમૂર્ચ્છામા-થી જાગૃત થઈ રામચન્દ્રને ભેટી સીતાને શોધવાને અર્ગણિત અનાર્યમેના એકત્રિત કરી. નવ નીલ જામ્બવાન હનુમાન અંગદ આદિ અનેક અનાર્યવીરોથી એ ત્રિરાટ્ સેના શોલતી હતી. અનાર્યમત્રાટ્ સુગ્રીવે સૈન્યના, લિપ્ત લિપ્ત વિલાગ પાડી વિવિધ દિશાઓમાં શોધ માડી. હનુમાન અને અંગદને અગ્રેસર કરી એક મહાસૈન્યે, દક્ષિણ મહાસાગર પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું સાગરતટે જટાયુના ન્યેષ બ્રાતા સ પાતિની ભેટ થઈ. સંપાતિએ રાવણના ભુજયન્ત્રમા પુરાએલી ક્ષણેક્ષણે રામનામ રટતી કાષ્ઠ લાવણ્યમૂર્તિ યૌવનાને અન્તરિક્ષમાં

નિહાળી હતી. એ પરોપકારી સજ્જને સ્ત્રીતાનું અભિજ્ઞાન આપી રાક્ષસપતિ રાવણુ વિષે વિશાલ માહિતી આપી. સુગ્રીવના સૈન્યમાં અભિનવ ળળનો સંચાર થયો.

સ્ત્રીતા સમુદ્રની પેલેપાર પહોંચી હતી. એની રોધમાં માગર ઝોળગવાનો હતો. રામના અનન્ય સેવક હનુમાને હિંમત કરી અને દુસ્તર અર્જુવ ઝોળંગી ત્રિદૃટશિખર ઉપર વિરાજતી રાક્ષસની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. અયોધ્યા કે લંકાના રાજપ્રામાદમાં સ્ત્રીતાનું સ્થાન નહોતું. એ વનવેલી અશોકવનમાં રામના દીર્ઘાવિયોગની મહાવ્યથાથી શોષાતી હતી. નગરમાં નિરાશ થઈ હનુમાને આસપાસનું વન શોધ્યું અને અરોકવૃક્ષ નીચે ધ્યાનપગાયણ ખેડેલી વિયોગિનીને જોતાંવેંત જ સાષ્ટાંગ વન્દન કર્યું. મંદેશ-વાહક અનાર્થવીર પાસેથી પતિનો ત્રિવર્તેશ સાંભળીને સ્ત્રીતાનાં નેત્રમાંથી આનન્દાશ્રુ વહી રહ્યાં. હનુમાનને અન્તરના આશીર્વાદ આપી રામના મયોગ અર્થે તણસતી સ્ત્રીતાએ આર્થવીરને કરુણ મંદેશ પાઠવ્યો.

હનુમાને રાક્ષસની બાહ્યમંપત્તિના માયાથી ચળકાટને અપ્પર આન્તરળળથી બાળી નાંખ્યો. લંકાનગરનો ચક્ર-ચકિત ઓપ બનારી એ મહાવીર સમુદ્ર બેતરી મકલ્પ મૈન્યને બેટી રામ મન્મુખ આવી ઠોભો.

મીતાની ગોઠકયા માંભળી એનો કરુણ સંદેશ સમસ્ત હૃદયદેશમાં ભરી રામચન્દ્રે રાવણુ માથે યુદ્ધ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

સમસ્ત સૈન્ય સમુદ્રપર્યન્ત પહોંચ્યું અને વિશ્વકર્મા સમાન વિચક્ષણ નક્તની સદાયતાથી સાગરમાં સેતુ ગ્રાધી અપાર અનાયદલ સાથે એ આર્યવીર પેલે પાર જીનયા.

ક

અગણિત સેના માથે રામચન્દ્રના સમુદ્રઉલ્લંઘનના સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણના અન્તરમાં પ્રચંડ મન્યન થવા માંડ્યું. અપાર મનોમન્યન કરનારી ક્ષણજીવી મનોવૃત્તિઓના અવિરત ઘોઘને પળવાર અટકાવી રાક્ષસપતિ અન્તર્મુખ બન્યો હતો. એનો અન્તર્નાદ અસંખ્ય જિહ્વાએ સીતાને પાછી સોંપવાનું પોકારતો હતો. સત્ય અને ન્યાયનો સનાતન નિયમ એના હૃદયના અન્તરતમ પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષ થતો હતો અને એને અનુસરવા પ્રેરતો હતો. રાવણે ક્ષણવાર એ હૃદયનાદ સાંભળ્યો સત્કાર્યો અને સ્વીકારવા સહેજ વળ્યો પણ ખરો. પરંતુ એટલામાં અહંભાવના અદમ્ય આંચકાથી એ ધસકાયો અને એનું જીવન વહેણ અથડાતું પછડાતું પૂર્વવત્ અન્ધકારમાં જોશળંધ આગળ ધમતું ચાલ્યું.

લંકાની આસપાસ ધુધવતા મંહાસાગરનું ભવ્ય સંગીત રાવણે એકચિત્તે કદાપિ સાંભળ્યું નહોતું. સાગરનાં અપાર નીર નીચે અગાધ શય્યામાં વિરાજતી અંપૂર્ણ શાન્તિની એને લેશ પણ દૃષ્ટના નહોતી. સમુદ્રની સપાટી ઉપર એણે સૂર્યકિરણોની સુવર્ણરંગી લીલા કે ચન્દ્રબિંબની રમણીય મનોહરતા જાડી મીટ માંડી કદિ નિહાળી નહોતી. એણે અનન્ત

આકાશનો જ્યોતિષ્પદ લક્ષ્યપૂર્વક જોયો હોત તો એનું અભિ-
માન ઓછું થાત એણે જુદીની હગિયાળી અપત્તિ ક્રીણુવટથી
નિગળી હોત તો જીવનની મર્જકતા અને ગદ્ગદતાનું એને
જ્ઞાન થાત એણે પ્રકૃતિની મહાન શક્તિને પોતાના ઉપયોગ
અને ઉપભોગ અર્થે પકડી જડડી રાખી ન હોત તો એ
માનવ-સ્થાણુ ઠી શકત પરંતુ પ્રકૃતિના અનન્ત તત્ત્વોને
એણે વિગ્રહ અને વિનાશ અર્થે યોજ્યા હતા શાન્તિની
વૃદ્ધિને સ્થાને એ દાસાનન વર્ષાવનો હતો શુભ્રકારી ઔષધિને
સ્થાને એ વિપટ્કો વારતો હતો મહાગ્ધા એ પાગલા
ગાયનો હતો વિશ્વ-આપક નિયમની મર્ષાદાનું એ પતેપતે
ઉત્થવન કરતો હતો એનું મમરત જીવન એક જીવન અને
અપદ્મ વિમલદાન જન્યુ હતું

પરંતુ મમર્થમાં સમર્થ મત્તાધીશ કે પ્રતાપી વિજેતા વિશ્વરચનામાં વણાએલા નીતિના આર્થિક નિષ્કોત્તે ચિન્તા અનાદર કરી શકે નહિ. અન્યાય અને ક્રૂરતાને અબ્યુદય દીર્ઘકાલ દબી શકે નહિ. રામચન્દ્રના આત્માની આન્તર વ્યવસ્થિતિ મમદા રાવણની અપાર બાહ્ય વ્યવસ્થા તેજેલીન બની હતી. એ નરચન્દ્રના મધુર મનોહર જીવનનો પૂર્ણોદય થતાં રાવણનો જીવનકાલ પૂરો થયો હતો.

રામના મમર્થ સૈન્ય સામે થવાની રાવણમાં પ્રચંડ હિંમત હતી પરંતુ સીતાના શરીરમૌલ્ય મામે ટકવાની એ કાપુરપમાં લેશ પણ શક્તિ નહોતી. પશ્ચિમામે રામ અને રાવણનું ધોર યુદ્ધ મંડાયું.

ક

વાદમોકિ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની એકગમ અવસ્થાએ પહોંચ્યા હતા અને જીવનમુક્ત રૂપે વિશ્વને અવલોકતા હતા. એ અનામકત દશામાં વૃત્તિમાત્રનો વિશ્વવ્યાપક આત્મામાં મંપૂર્ણ મંન્યામ થયો હતો. પ્રત્યેક વામના, દષ્ટા અને આકાશ વિશુદ્ધ બની અનન્ત મત્તામાં વિગળતી હતી અચિન્ત્ય જૂતકાવથી માંડીને અનિર્વાચ્ય બાવિ પર્યંત ચરાચરજગત એક અવિભક્ત વ્યક્તિ તરીકે પ્રત્યક્ષ થતું હતું એમાં એક જ વિરાટ વ્યક્તિનાં અનેક અંગો રૂપે દુઃખ મોહ મૃત્યુ પ્રેમ ક્રોધાણ આદિ અનન્ત પરંપરા વહેતી

હતી. દૂર અને કુટિલ આસુરી પ્રકૃતિના ઇતિહાસ સાથે સુન્દર અને સરલ માનવતાનું ભાવિ નિંકટ રીતે સંઙ્ગાએહુ દષ્ટિગોચર થતુ હતુ. પ્રત્યેક પરિચિત પદાર્થ એના અભિનવ રૂપમાં વિલમ્બતો હતો અને પ્રત્યેક નૂતન પદાર્થ કાંઈ પુરાતન સ્મૃતિરૂપ ચિરપરિચિત જણાતો હતો.

એ વિરાટ વ્યક્તિના અપાર દેહ ઉપર આ જીવન અને પરજીવનની ક્ષિતિજ ઉપર ભભેલી મૃત્યુની કાલકરાલ પ્રચંડકાય પ્રતિમા મહાકવિના નેત્ર મમક્ષા વિસ્તરતી પ્રલક્ષ્ય થતી ગઈ. પ્રલયકાલના મેઘ સમાન એની શ્યામ અને ભયંકર આકૃતિ હતી. એના તામ્રવર્ણા લલાટમાં અગ્નિની ધોર જ્વાલા સળગતી હતી. એના મર્મભેદી નયનમાં ક્ષણિકતાની વિહુત ચમકતી હતી. એના ભીપણુ ભુજબન્ધનમાં પળે-પળે અસખ્ય પદાર્થો અને જીવો પડડાતા હતા અને એના રુધિર નીગળતા લયાનક મુખમાં કચ્ચરધાણુ થતા હતા. જોતજોતામાં રામ અને રાવણની અગણિત સેના ઝડપથી એ મુખદ્વારમાં પ્રવેશ કરતી હતી અને અનન્ત ભાવિમાં ભુક્ષ થતી હતી. એટલામાં કુમ્ભકર્ણુ અને એની પાછળ મેઘનાદ એ વિકરાલ મુખમાં દારુણ વેગથી ફૂદી પડ્યા અને રાવણે એ હૃદયવેધક દશ્ય નિસ્તેજ આખે અને ચર-ચરતે દૈવે નિહાળ્યુ. રાક્ષસપતિએ આસપાસજોયું તો મૃત્યુની ધેરી છાયા સર્વત્ર છવાતી હતી અને એનું ભવ્ય અને ભલક-ભર્યું સામ્રાજ્ય અદર્શન પામતું હતું. રાવણને પોતાનું સમસ્ત જીવન એક ધોર શાપ સમાન જણાયુ અને દુષ્ટ મનોવૃત્તિના

એક જ તોરની વેદી ઉપર જીવન સમર્પણ કરવા સજ્જ થયો. રામની સામે એ મહાપૂરની ત્વરાથી ધસ્યો. પરંતુ પળવારમાં એ મહાકાય મહાવીર મૃત્યુના કાલમુખમાં જઈ પડ્યો અને એમાં દબાઈ કચરાઈ ક્ષિતિજની પેલે પાર અદૃશ્ય થયો.

વાતમીકિ મૃત્યુની ભયાનક પ્રતિમાને અનિમિષ નયને નિરખતા હતા અને એમની મધુરી વીણામાંથી મંગલ અને મનોહર સૂરો નીકળતા હતા. મહાકવિને મૃત્યુમાં જીવનનું સતત સંવેદન થતું હતું. જગતના રાક્ષસી દુઃખના અતિરેકને અટકાવી મૃત્યુ માનવકલ્યાણ અર્થે અથાગ પરિશ્રમ કરતું હતું જીવું અને સંકુચિત ક્ષેત્રને સ્થાને એ નવીન અને વિશાલ પ્રદેશ વિસ્તારતું હતું. એનામાં સ્નેહ અને સમભાવ જીભરાતા હતા. એની દૈખીતી નિષ્કુરતામાં અપાર અનુકમ્પા ભરી હતી. એની બાહ્ય વિરૂપતામાં અપૂર્વ મનોહરતા પ્રતીત થતી હતી. એના ભીષણ અને ભયકર સંહારમા માનવ-આત્માની મનાતન છવિ વિલસતી હતી.

ક

બૃહત્કાય પ્રકૃતિનાં અસંખ્ય અનિત્ય સ્વરૂપોમાથી ધર્મવીર વિભીષણ એકલો અવશિષ્ટ રહ્યો

ક

દશાનનનો મૃતદેહ નિહાળીને મન્દોદરીએ કરુણ આ-કન્દ કર્યું અને રામચન્દ્રે એને આશ્વાસન આપ્યું. વિભીષણે

રાવણના શબ્દને અગ્નિસસ્કાર કર્યો અને ઊર્ધ્વક્રિયા સમાપ્ત કરી લોકના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો. અભિષેકની સાથે જ રાક્ષસસંસ્કૃતિની પુનર્થટનાના મહાકાર્યનો શુભ મકલ્પ એ રાક્ષસનીરે અન્તરના ઊંડાણમાં ધાગણ કર્યો.

તત્કાલ વિભીષણ સીતાને સન્માન પૂર્વક શિબિકામાં બેસાડી રામ સન્મુખ લાવ્યો. રામચન્દ્રની આજ્ઞાનુસાર સુખાસન છોડી એ સ્વભાવસુન્દર સરલતાની મૂર્તિ પગે ચાલી પતિ સમીપ પધારી પરંતુ દૈવાધીન થએલી વિનય જાનકીને રાક્ષસનો દૂષિત સંર્શ થવાથી રામે એનો અગ્રીકાર કરવાની ના કહી વસુન્ધરાના રમાત્મમાથી જન્મેલી અને જનકના અધ્યાત્મમાનસમાથી અનતરેલી સ્વતેજથી સુગંધિત સીતાને સ્વીકારવા રામ તત્પર નહોતા. સીતાએ અગ્નિદેવને આત્મ વિશુદ્ધિના સાક્ષી રૂપે આવાહન કર્યું અને હૃતાશનમાં ઝપલાવ્યું. રામની એ જીવનભાવનાને અગ્નિની કરાલ જાળમાં મળગતી જોઈને રામના હૃદયમાં પિતામહની શાન્ત અને પ્રસન્ન પ્રતિમા પ્રકટ થઈ અને પ્રાનૃત મનુષ્યની પેઠે સીતાની ઉપેક્ષા નહિ કરવાની પુરુષોત્તમને આજ્ઞા કરી અદર્શન પામી સકલ આત્માથી રામપરાયણ રહેલી અગ્નિથી પગિશુદ્ધ થએલી સીતાને પુરુષગીરે હૃદયના અનન્યભાવથી સ્વીકારી લોકની ખાતરી અર્થે પરમ નિર્મળ જાનકીને રામચન્દ્રે ઉગ્ર કસોટીએ ચઢાવી હતી.

રાક્ષસો સાથે દારુણ યુદ્ધ અને મહાગ્રમા રામની જીવનભાવના ઝગઝગતી રહી હતી એ લેશ પણ ભ્રષ્ટ કે મલિન નહોતી થઈ.

(૩)

સગ્રામ અને મહારના વાતાવરણમાથી મુક્ત થએલી વાસ્તીક્રિપ્રતિભા સ્વૈચ્છિકર કરવા ઉત્સુક બની હતી આર્ય અનાર્ય અને ગણસ મરુતિ વચ્ચે રોડનો સેતુ બાધી, લંકાથી અયોધ્યા પર્યંત આર્યવંશુધાનો વિશાલ પટ અવ લોકવા એ તલમતી હતી પ્રકૃતિ અને માનવકૃતિના ચિત્ર વિચિત્ર રંગો નિહાળવા એ તત્પર બની હતી એણે દિવ્ય પાખો ફેફડાવી અને સ્વયનિર્મિત સૌમ્ય સૃષ્ટિ નિગમવા અન્તરિક્ષમા ઉડ્યન કરવા માડ્યુ

પિતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી, મુહુર્તજનો અને સેનાને સાથે લઇ, રામચન્દ્ર પુષ્પકવિમાનમા વિરાજ્યા અને સીતાને અકમા ધારણ કરી માર્ગમા અને દશ્યો દેખાડતા અયોધ્યા પ્રતિ આગળ ચાલ્યા પ્રથમ લડા અને એની નિકટવર્તિ મયામજૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ ચતા બીપણ હત્યાકાંડ પ્રતિ દષ્ટિ પાત કરી, ઘોર ધુધવાટ કરતા મહામાગર ઉપર એ આર્ય વીરે દષ્ટિ કરાની અને ત્યાથી કુસુમિત કાનનોથી વીંટાએલી કિષ્કિન્ધા, રમણીય ઋષ્યમૂક અને પદ્મગન્ધિ પમ્પાના રયામ અને સુવિશાળ જળ પરમ પ્રમત્તતાથી જોયા એ મનોહર

દર્શન ઉપરથી નજર ઉપાડીને પુણ્યશીલા શમરીની શૂન્ય
પર્ણકુટિ, અને અનાર્થવીર જટાયુની અવસાનભૂમિ નિરખી
અને ત્યાથી પંચવટીની પરમ રમ્ય પર્ણશાલા, ગોદાવરીના
પ્રસન્ન અને શીતલ સલિલ, અગસ્ત્ય શરભ ગ સુતીક્ષ્ણ અને
કુલપતિ અત્રિ આદિ અનેક સિદ્ધો અને તાપસોના અગણિત
આશ્રમો અને સંસ્થાનોની પરપરા, ચિત્રકૂટના રગબેરગી
શિખરો, યમુનાના ઘેરા અને મનોહર નીર અને કાઠાપરના
નવપુષ્પિત વનો, મુનિવર ભરદ્વાજનો આશ્રમ, ગંગાની
તેજસ્વી તરંગમાલા, ગુહની રાજધાની, એ સર્વદેશ્યો નિહા-
ળતા નિહાળતા અયોધ્યાનગર પહોંચ્યા

આર્યતાની આણુ ફેગવી પાછા પધારેલા પુરુષવીરે
ગુરુવર્ધ વસિષ્ઠને અને માતાએને પ્રણિપાત કર્યા અને ભ્રાતૃ
વત્સલ ભરતને ઊભરાતા સ્નેહથી ઉત્તમગમા બેસાડી આલિ-
ગન આપ્યું રાજ્યરક્ષક શત્રુઘ્નને અભિનન્દન આપી એ
રાષ્ટ્રવીરે પુરજનો અને જનપદોના અભિવાદન ક્રીડ્યા સમસ્ત
જનતાએ રામના અયોધ્યાપ્રવેશનો ઉત્સવ ગીતવાદ્યનૃત્ય
વડે ઊજળ્યો સીતા સહિત રામચન્દ્ર સિંહાસન પર વિરાજ્યા
અને પ્રજાસંઘે અપાર સ્નેહથી લોકસ્વામીને સત્કાર્યા સર્વત્ર
આનન્દ વ્યાપી રહ્યો

ક્ર

મુદ્ધ અને મહારની અવિરત ગર્જનાઓ શમાવી
રામચન્દ્રે વિશાલ જનતાને લયમુખ્ત કરી હતી દસ્યુઓને
જિતી એમને સ્વજનસમાન ગણી એ આર્યવીરે વિજિતિમા

ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એ મહાતુલાવના પરિશ્રમથી માનવવંશની વિવિધ ગતિઓ અન્યોન્ય નિકટ સમાગમમાં આવી હતી અને પરસ્પર સ્વાતન્ત્ર્ય મંરક્ષવાના મહાકાર્યમાં વ્યાપ્ત થઇ હતી. એ નરચન્દ્રે દ્વેષ અને તિરસ્કારનું તમો-રાજ્ય વિદારી પ્રેમ અને બન્ધુતાની તેજઃસૃષ્ટિ રચવા માંડી. એનાં પ્રભાવ અને પ્રેરણાથી આર્ય અનાર્ય અને રાક્ષસ-મંસ્કૃતિની ત્રિવેણીને એક મહાસંસ્કૃતિમાં ગુથવાનો મગલ આરમ્ભ થયો. એ મહાપુરુષનાં મધુર મનોહર સ્વપ્નો મક્ષણતાથી મૂર્તિમન્ત થતાં હતાં.

રામચન્દ્રના હૃદયરસનો પરમ આસ્વાદ પામી સુગ્રીવ અને વિભીષણ આદિ સખાઓએ રત્નેહારી વિદ્યાય લીધી અને સ્વદેશ પહોંચી જનમંડળની વ્યવસ્થાના વિશાલ કાર્યમાં ગુંથાયા.

અયોધ્યાના રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજી રામચન્દ્રે અપૂર્વ પ્રજાશાસન સ્થાપ્યું અને જીવનની પ્રત્યેક પળ લોક-કલ્યાણ અર્થે નિયુક્ત કરી. લોકહૃદયની આકાંક્ષાઓ એ પુરુષવીરના અન્તરમાં પ્રવેશ કરી પ્રગ્નજનોનું મગલ ભાવિ મર્જતી હતી. પ્રત્યેક પ્રગ્નજન પ્રત્યે રામને સર્વમમાન આદર હતો. પ્રત્યક્તા હિતમાં એને અસાધારણ રમ હતો. પ્રત્યેકને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા એ પળે પળે ઉત્સુક હતા. પ્રજાનું રંજન અને પ્રમાદન એના જીવનનું મહાવ્રત હતું. સમસ્ત જીવનયાત્રા એણે લોકને સમર્પણ કરી હતી. લોક-હિતની વેદી ઉપર જીવનને એણે ચઢાવ્યું અને પ્રત્યેક ક્ષણે આત્મજલિદાન આપવા તત્પર રહ્યા.

પરંતુ અથોધ્યાની જનતાએ જીવનનો સર્વ ભાર અને એની સકલ ચિન્તા રામના શિર ઉપર નાંખી હતી. પોતાની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, નિર્બળતા, સફળતા, અને પાપપુજની સર્વ સંભાળ એણે એક પુરુષ ઉપર છોડી હતી. રામ પાસેથી અશ્રંખ્ય ચમત્કારોની આશા એણે રાખી હતી. બહુરૂપી લોકોને બુદ્ધિ અને તેજસ્વી ભાવના પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. રામચન્દ્રે વનવાસમાં આત્માના શત્રુઓને મંહાર્યા પરંતુ અથોધ્યાવાસીઓના અન્તરમાં એ પુરાતન પિશાચો અઘાપિ વસતા હતા, હૃદયને કોરતા હતા અને માનવસમાજના મૂળને ઉખેડતા હતા. કેટલીકવાર લોકો ક્રૂર અને કઠોર મનો-વૃત્તિઓને અનુસરતા અને નિર્દોષ મનુષ્યનો નરમેધ કરવા તત્પર થતા,

સીતાના સ્નિગ્ધ સમાગમમાં રામચન્દ્ર જીવનનું પરમ સુખ અનુભવતા હતા. એ રમણીય આનન્દવેલી રામના જીવનવૃક્ષને વીંટાઈને એને નિરંતર સુવાસિત કરતી હતી અને માધુર્યનો સુદૃઢ સુધારસ સીંચતી હતી. એ આનન્દ-લતાના અભિસિંચનથી તરુરાજ પૂર્ણપ્રફુલ્લ બન્યો હતો અને સર્વત્ર શીતલ છાયા વિરતારતો હતો. એ અપૂર્વ તરુલતા વચ્ચે હૃદયનું અદ્ભુત ઐક્ય પ્રવર્તતું હતું. એ અભિન્ન એકતામાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્નેહની સર્જકતા મૂર્તિમન્ત થઈ. રામચન્દ્રના આત્મયોગથી અમરવેલે માનવતાના મહાકલ્યાણનું તેજોબીજ ધારણ કર્યું. દશે દિશામાં દિવ્ય વાયુ વાવા લાગ્યા. રતનાકરના તરંગોએ સૌમ્ય સુન્દર નૃત્ય માંડ્યું. તારાઓએ તેજધારા વર્ષાવી. સમરભૂમિ પુષ્પોદ્યાનમાં પરિણત થઈ.

શન્ય અને સત્ત્વહીન જીવોમાં મધુર મંગીત સંભળાયુ. પુરુ-
ષોત્તમના પુણ્યયોગથી જનકના જીવનની એ મહાભાવના
ફલવતી થઈ હતી અને અખિલ જગત્ આનન્દપુલકિત
બન્યું હતું.

❧

કવીન્દ્રની કલ્પના સરયૂના સમૃદ્ધ કિનારા ઉપર
વિરાજતી અયોધ્યાનગરી ઉપર મીટ માંડી રામચન્દ્રની
રમ્ય અને સૌમ્ય જીવનલીલા નિહાળતી હતી અને અપૂર્વ
પદ્મરચનામાં મૂર્તિમન્ત થતી હતી. પ્રેમ અને બન્ધુતાનાં
ગીતો ગાતી વાહ્મીકિની પ્રતિભા અનન્તતાના દિવ્યકંઠે બેઠી
હતી અને દૂરદૂરથી ધસી આવતું કારુણ્ય મહાસાગરનું પ્રચડ
પૂર એકચિત્તે નિરખતી હતી. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એ પ્રલયતરંગો
ઋષિવરના હૃદયતટે અથડાયા અને કારુણ્યમૂર્તિ સીતા એ
દારુણ પ્રવાહમાં તણાતી દષ્ટિગોચર થઈ. મહાકવિએ
તત્કાલ મહાપૂરમાં ઝંપલાવ્યું અને સીતાને બચાવવા
ભવ્ય અને ભરપૂર ભરતી ઉપર ઝંઝાવાતના તીવ્રવેગે તરવા
માડ્યું. કવિવરના સૂક્ષ્મદેહની આસપાસ અમંખ્ય ઘેર ધુધ-
વાટો સંભળાતા હતા, અમેઘ ખડકો અથડાતા હતા અને
ગાદ અન્ધકારના ઘેરા ચરો જવાતા હતા. સર્વત્ર સંતમસ
હતું. કવીન્દ્રનું નયન માત્ર નિહાળતું હતું. માધુર્ધમૂર્તિ સીતા
મંજુબ્ધ ભર્મિઓ ઉપર જીજ્ઞાસી અથડાતી દૂર દૂર તણાતી
આગળ જતી હતી સીતાને મંરક્ષવા કવિવર સમગ્ર આ-
ત્માથી આગળ ધસ્યા પરંતુ અગણિત આવર્તોની મધ્યમાં

સીતા ડૂબી ગઈ' મહાકવિને સહસ્રમૃત્યુનો એકસામટો આયકો લાગ્યો પરંતુ અપાર સહનશક્તિ માયવી સીતા પાછળ સાગરના અગાધ જળમા ડૂબકી મારી અને સમુદ્ર-તલને વીંધી રસાતલમા ગતિ કરી. એ શુદ્ધ મનાતનતાના પ્રદેશમા સર્વત્ર અનિર્વાચ્ય શાન્તિ વિરાજતી હતી. એમાં તેજોમય અમૃતમય અનન્ત એકદો વિહરતો હતો. એ અપાર તેજની મધ્યમાં એની અમંખ્ય ટાટિ કણા ઉપર એક દિવ્ય મિહાસન દેખાયું. એ દેદીપ્યમાન આમન ઉપર સીતા અને રામ શાશ્વત સુખમા વિરાજતાં હતાં અને સનાતન રિમતની સૌમ્ય પ્રજા કવિવર પ્રતિ વિસ્તારતાં હતાં. સીતા-રામનો નિત્ય સંયોગ વાદમીકિની આર્યદષ્ટિ નિરખી ગઈ.

ક

સીતાના મધુર અને મગલ સહવાસનુ રામનું સુખ અરિયર અને અનિત્ય હતું. જનકની એ જીવનદીપિકાનું સૌમ્યસુંદર તેજ રામના હૃદયને અદ્ભુત દીપ્તિથી જિગ્મળતુ હતું પરંતુ લોકહૃદયની કઠિન ભિત્તિઓને બેદવા એ અશક્ત હતું. એટલામાં મંગેગોનું અદમ્ય પૂર જિભરાયું અને રહેજવારમા સીતાનો નિત્યવિયોગ આવી પહોંચ્યો. પ્રિયતમાનું મમાગમસુખ રામના જીવનમા ક્ષણિક સ્વપ્નસૃષ્ટિ મમાન સ્મરણુશેષ રહ્યું !

નિષ્કલક લોકસેવક રામે સીતાપ્રત્યે એકવાર નિન્દા અને કલકિત લોકવાણી સાંભળી. વનવાસમા રાક્ષસને વશ થએલી સીતાની પવિત્રતાની પુરવાસીઓએ શકા કરી. જાનકાની વિશુદ્ધિનો રામચન્દ્રનો અન્તરાત્મા સાક્ષી હતો. એ સુકુમાર સ્ત્રીશરીરનો બોજ આપવા અયોધ્યાની જનતા

એકત્રિત યર્ષ હતી. એના મશ.શરીરને પશુની પેઠે યજ્ઞની વેદી ઉપર ચઢાવી પુરજનો, જ્ઞાનપદો અને પરિપક્વતા સમ્યે મહસકૃપાણો લઈ એનો વધ કરવા તત્પર થયા. લોકસંઘની ધ્વજાને સન્માની રામચન્દ્રે રાજધર્મની ઉગ્ર અસિધારા ઉપર સ્ત્રીતાની સુકામલ જીવનવેલને ચઢાવી અને સ્વહસ્તે છેદી નાખી. લોકના ચક્ષુઓથી રામચન્દ્રે જોયું અને ભયકર અપવાદથી ભયભીત બની રાજસેવક લક્ષ્મણદ્વારા સ્ત્રીતાને વિવાસિત કરી. પુણ્યશીલ તપસ્વીઓના મનોહર આશ્રમે નિહાળવાની સ્ત્રીતાની અન્તરની અભિવાધા હતી એ અંતિમ ધ્વજાને અનુસરી રામે એને તમમાના તીર ઉપર વિગળતા વાત્સીકિતપોવનમાં આયુષ્યનો અવશેષ માળવા અયોધ્યામાંથી વિદાય કરી.

રાજશાસનને અનુવર્તી જાનકીને રથમાં બેસાડી લક્ષ્મણે વાત્સીકિના આશ્રમ સમીપ એને ઊતારી નયનમાંથી અઢળક નીર વર્ષાવતા દીન અને અસહાય લક્ષ્મણે વિવાસનનું કારણ એને નિવેદન કર્યું એ દારુણ વચન સાલળતાજ વૈદેહી પરમ વિવાદ પામી અને પૃથ્વી ઉપર અચેતન યર્ષને ઢળી પડી શોકમૂર્ચ્છામાંથી જાગૃત યર્ષ જાનકીએ અન્તરની અસહ્ય વેદના અપાર શાન્તિથી મહન કરી અને ગુરુજનો અને પ્રજાનિષ્ઠ પ્રજનાયકને ચરણવન્દન કહાવ્યાં સ્ત્રીતાએ પ્રિયતમ પતિના કાર્યને પ્રાણના ભોગે પણ શિરોવન્ધ ગણ્યું અને રામચન્દ્રને હૃદયમાં ધારણ કરી શોકસાગરમાં ડૂબી ગઈ સ્ત્રીતાને વનમાં એકલી ત્યજી દુષ્પિન થતો લક્ષ્મણ રામ સમીપ પાછો ગયો. સમસ્ત તપોવન એ કરુણતાની મૂર્તિ સાથે કરુણ વિલાપ કરતું હતું.

સીતાનુ હૃદયભેદકે રુદન સાલણી મહર્ષિ વાદમીકિ તત્કાલ આશ્રમમાથી આવી પહોંચ્યા ત્રિકાલજ મહામુનિએ સીતાની ગોઠડયા અન્તર્ય ચક્ષુથી જાણી હતી દુ ખમૂર્તિ જાનકીને જોતા વેતજ આત્માની અશેષ અનુકંપાથી અમૃત સમાન મધુરવાણી ઋષિવરે વર્ષાવી અને પરમ આશ્વાસન આપી રનેહપૂર્વકે તપોનનમા સત્કારી વાદમીકિએ પોતાની નિર્ભજ અને શીતજ ડાયામા જાનકીને પુત્રી સમાન જતન કરીને જાળવી ગાખી સહૃદય ઋષિપત્નીઓ, રનેહાળ ઋષિ બાલકો અને પરમપ્રિય પ્રકૃતિના નિરતર મહવાસમા સ્વસ્થ બની સીતાએ ડરુણ અને કષ્ટમય જીવન વ્યતીત કરવા માડ્યુ

ક

લોકોએ રામની એ જીવનભાવના પ્રત્યે શક્તિ નજરે જોયુ અને નગરમાથી એને નિર્વાસિત કરી સીતા નગરલક્ષ્મી ન બની એ વનલક્ષ્મી પુગ્મી કે જનપદમા લોકપ્રિય ન થઈ વાદમીકિના માનસમાથી અવતરેલી સીતા એના સર્જક પાસે પાછી આવી અને ત્યાજ પુરસ્કાર પામી મહાકવિની કાવ્યમૂર્તિ મહાકવિના મનોધામમાં વસી રહી

ક

રામ અને રાવણનુ યુદ્ધ એ મંગ્રામમાત્રના સમાપનનું યુદ્ધ નહોતુ યમુનાતીરે વસતા તપસ્વીઓને લવણાસુર અપાર ત્રાસ આપતો હતો તાપસોના મદારથી ભયજીત બનેલા ઋષિગણો રામચન્દ્રને શરણે આવ્યા અને રામે શત્રુધ્નને લવણનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી મહાન

સૈન્યને સાથે લઈ શત્રુધ્ને એ દૂર રાક્ષસનો નાશ કર્યો અને રામના શાસન અનુસાર મધુરામાં રાજધાની સ્થાપી શાન્ત જનતાને નિર્ભય કરી.

ક્ર

પ્રકૃતિ અને માનવહૃદયના શ્યામ અને ઉજ્જવલ ઉભય સ્વરૂપો કવીન્દ્રને સમાન આનન્દ આપતાં હતાં. ઉભય એમને જાંડા ચિન્તનમાં નિમગ્ન કરતાં હતાં. મહર્ષિ અહંભાવને ઓલવી નાંખી અનેક મૂર્તિઓ સર્જતા હતા અને એમાં રસમય જીવન ભરતા હતા. પ્રત્યેક પ્રતિમાના અન્તરમાં પ્રવેશ કરી મુનિવર સૌન્દર્યની સનાતન વાણીનું સતત મર્જન કરતા હતા અને પરમાનન્દમાં વિહરતા હતા.

ક્ર

સીતાની સુકુમાર ઊંચિ નિરંતર અન્તરમાં ધારણ કરી રામચન્દ્ર કર્તવ્યની કૃપાણુધારા ઉપર ચાલતા હતા અને પ્રજાનું પરિપાલન કરતા હતા. રાજધર્મની ભડભડતી જવાલામાં એ લોકનિષ્ઠ નરપતિ હૃદયમાં નિજુર ધા સહી સહી પ્રેમ અને દયાની અમૂલ્ય આદૃતિ આપતા હતા. અયોધ્યાવાસીજનોએ રાવણના મંદારની મુકતકંઠે પ્રશંસા કરી હતી પરંતુ રામની જીવનભાવના સીતાની સુન્દરતા અને મર્જકતાની નિન્દા કરી એનું નિર્દયતાથી નિર્વાસન કર્યું હતું. કપનાથન્ય લોકને સર્જનની કલા કરતાં સેહારની કલામાં અધિકે રસ હતો. રામચન્દ્રે ન્યાય સ્વાતન્ત્ર્ય મુખ્ય અને શાન્તિનો મહાયુગ શરુ કર્યો પરંતુ સંગ્રામ અને

સહારના સાધનોમાથી લોકજીતિ અઘાપિ મુક્ત નહોતી થઈ લોકજીવનમા સ્વતન્ત્ર વિકાસ કરતા અચેતન યત્રને ગુણ કરતા સખ્યાને જીવન કરતા મૃત્યુને હજી પણ અધિક સ્થાન મળતું હતું રામચન્દ્રના મહાન અને તેજસ્વી સ્વપ્ને પોતાના જ પ્રગ્નજનો વચ્ચે નિષ્કૂળ થતા હતા એનો જીવનસંદેશ જીરવવાનું જનતામા સામર્થ્ય નહોતું એના કાર્યની પ્રિયતમ દિશાઓ શૂન્યની ગર્જનાથી લોકો અવ રોધતા હતા

રામચન્દ્ર રાજસસ્થાને શુદ્ધ પ્રગ્નહિત અર્થે વિકસાવતા હતા એની જીવનસરિતા પ્રગ્નના કલ્યાણ અર્થે એકધારી વહેતી હતી પરંતુ પ્રગ્નજનોના જીવનમા સ્વાર્થ અને પરાર્થના સયુક્ત મોજા ચઢતા ઊતરતા વિષમ પ્રવાહમા વહેતા હતા એ પુરુષનીરના પ્રગ્ન પ્રયત્નો છતાં લોક માનસમા વિશિષ્ટ રૂપાતર નહોતું થતું પ્રકૃતિના અમાપ બળે સામે એ મહાવીર અનેક સંગ્રામે ખેલતા હતા પરંતુ માનસસ્વભાવની નિર્બંજતાઓ એકાએક ઓસરતી નહોતી પુરાતન પ્રણાલિકામા પરિવર્તન કરી સ્વતન્ત્ર ડગલુ ભરતા લોકો ડરતા હતા બુદ્ધિના પ્રદીપને જોતા વેત જ એમના નિર્બંજ નેત્રો મીંચાતા હતા ભાવનાના તેજથી એ ચમગ્તા હતા અને ચમકીને દૂર દૂર ન્હાસતા હતા એમની ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ઇચ્છાના દોર અનુસાર એ રાગને દોરતા હતા રામરાજ્યમા પ્રગ્નજનોનું પરિબલ અપાર હતું અને રામને પ્રગ્નના ગજન અર્થે લોકમતને વારવાર નમવું પડતું

એકવાર એક રમણીય સરોવરતીરે એક શ્વેતાપમે દેવત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે ધોર તપસ્યા આદરી અને લોકો ભય-ભીત બન્યા. શ્વેતા તપોબલથી પ્રગ્ભવનોને આર્યજન-મંડલનું અસ્તિત્વ જોખમમાં લાગ્યું. એમાં સામાજિક સંકલનાનો વિચ્છેદ જણાયો. એમાં વર્ણવ્યવસ્થાનો હ્રાસ દેખાયો. દ્વિજવરોએ શ્વેતા સંહારનો સંકલ્પ કર્યો અને સમાજસંરક્ષણ અર્થે શમ્બૂકના વધનું રામને શાસન કર્યું. રામચન્દ્ર પ્રગ્ભવતને અધીન થયા. તત્કાલ એણે હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કર્યું અને અપાર આન્તરવ્યથા અનુભવતા શ્વેતાપમ સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. શમ્બૂકના તપતેજથી રામચન્દ્ર મુગ્ધ થયા. એ મલવાદી શ્વેતમુનિની પવિત્ર વાણીથી એ પુરુષવીર પ્રશાન્ત થયા. એની અનાથ અવસ્થાથી એ આર્યવીરના અન્તરમાંથી અનુકમ્પા ઝરવા માંડી. ક્રોધ અકથ્ય શોકથી એ મહાપુરુષનું ક્રોમજ હૈયું વલોવાતું હતું. પ્રગ્ભવતની વેદી ઉપર રામચન્દ્રે આર્દ્રતાની આહુતિ આપી. એ લોકરંજક રાગને એક વાર ફરીથી હલાહલ વિપત્તિ પાન કર્યું. નિપાદરાજ ગુહના પરમ સખા રામચન્દ્રે નિર્દોષ શ્વેતાપમ ઉપર પરાણે ખડ્ગ ઉગામ્યું અને એનો શિરચ્છેદ કર્યો. સાથે સાથે રામનું હૃદય ખડ્ગની તીક્ષ્ણ ધારથી આરપાર વીધાઈ ગયું.

ક

રામરાજ્યમાં સીતા અને શમ્બૂક, ઉભય, પ્રગ્ભવ ન થયાં. સ્ત્રી અને શ્વેતા સામાજિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ

અયોધ્યાની જનતાએ, એકના નિર્વાસનથી અને અન્યના સંહારથી કર્યું । ન્યાયની ભાવનાના ઉદય અર્થે માનવહૃદયમાં પરિવર્તનની રાહ જોવાતી હતી.

ક

વાલ્મીકિના મનોમહારણ્યમાં સીતાનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન અપાર સદ્ભાવથી થતું હતું ઋષિવરની ડામળ અને નિર્મળ છાયામાં એ કલ્પલતા કુસુમિત થઈ અને લોક-કલ્યાણનો જન્મ થયો. સીતાના સુમંગલ પ્રસવથી મહર્ષિનું સકલ જીવન સફળ થયું. જાનકીની પ્રસૂતિને વાલ્મીકિએ આત્માના અમૃત રસથી જીંઘેરવા માંડી અને એના અન્તરમાં કવિતાનું સંગીત જિતારવા માંડ્યું. કાવ્યમંગીત સર્વત્ર વિસ્તારવાનું અને લોકહૃદયને પલટાવવાનું મહાકવિનું ચિરતન સ્વપ્ન મૂર્તિમન્ત થતું હતું.

અયોધ્યાની જનતાને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવા મુનિવર પરમ ઉત્સુક બન્યા હતા. પ્રજાજનોને જીવનના સાચા મૂલ્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા મહર્ષિ આતુર હતા. લોકહૃદયમાં સૌન્દર્યનું સિંચન કરવા એ ઉત્કંઠિત થયા હતા.

એટલામાં ઋષિવરના આર્પનયન મમક્ષ રમસ્ત વાતા-વરણને ધોર અને ભયંકર નાદે ગજવતું એક સ્યામવર્ણ ગહન ઝરણું પ્રત્યક્ષ થતું ગયું. એના ધોધબંધ વહેતા દારુણ પ્રવાહમાં અયોધ્યાની જનતાનો પ્રચંડ ઓધ જીભરાતો હતો અને મૃત્યુમહામાગર તરફ ધસગતો હતો. એના ઉભય

કાંઠા ઉપર સુકુમાર પુષ્પો કે હરિયાળી કુંજો કે પ્રકુલ
 વૃક્ષો, કાંઈ જ દેખાતુ નહોતુ. એની આસપાસ પક્ષીઓના
 મંજુલ સૂરો સભળાતા નહોતા કે પવનની સુખકર હહરીઓ
 વાતી નહોતી. એના અન્તરમાં અન્ધકાર ભર્યો હતો. એના
 પ્રવાહમાં મતત સંક્ષોભ હતો. એમા પાપ અને અનુતાપથી
 સળગતાં હૈયાંના આર્ત પોકારો પળેપળે સંભળાતા હતા.
 આકાશમાં મનોહર ચન્દ્ર પ્રકાશતો હતો પરંતુ એના શાન્ત
 શીતલ તેજોમય કિરણો એ મલિન અને નિસ્તેજ સ્રોતના
 અગાધ ઉરઃસ્થાવર બેઢવા અશક્ત હતા. આ કરુણ દૃશ્ય
 નિહાળીને વાહ્મીકિનુ કોમળ હૈયું અત્યત દ્રવવા માંડ્યું.
 એના અન્તરના અન્તરતમ જડાણુમાંથી રામ અને સીતાનું
 હૃદયવેધક નિર્મળ ગાન ઝરવા માંડ્યું. સૌન્દર્યદેવીની મધુરી
 વીણા એ અપૂર્વ ગાન માથે અંતરિક્ષમાંથી અરબુત સૂર
 સર્જતી હતી. એ દિવ્ય સંગીતમાયો સત્ય અને સૌન્દર્યની
 વિવિધ સુરાવટ વિકસતી હતી એ અલૌકિક ગાનના તરંગોનો
 મર્વત્ર મંચાર થયો અને પેલા જનમમૂહના અન્તરમાં
 આન્દોલન થવા માંડ્યું. મૃત્યુ તરફ ઝડપથી દોડી જતો એ
 જનપ્રવાહ પળવાર થંભી ગયો. એના ગહનતમ પ્રદેશમાં
 સંગીતના સૂર પહોંચ્યા અને તત્કાલ ભવ્ય ભરતી ચઢવા
 માંડી. જોતજોતામાં એ શ્યામ અને મલિન નીર ઉર્જિત
 અને સ્વચ્છ થયાં. કાંઠાપરનાં વેરાનોમાં લીલા વનો વિસ્તરી
 રહ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે રંગબેરંગી સુવાસિત પુષ્પો ખીલી રહ્યાં.
 ઘેર ગમ્ભીર વિશાલ વૃક્ષો ફળભારથી નમી રહ્યાં. સંગીત-
 સર્જક પક્ષીઓ ગીતના લયમાં લીન જન્યાં. મધુગન્ધિ-
 વનોમાંથી મન્દ વાયુ વાવા લાગ્યા. ગિરિરાજેના ગર્જનમાંથી

શીતલ સ્રોત વહેવા માડ્યા અન્દ્રમાનુ ન્યોતિર્નિય પ્રતિ-
તરજે નાચી રહ્યું મહાકવિનો સકલ આત્મા હૃદયરસ
રેડી રહ્યો

એ અમૃતરસની અદ્ભુત ઝડી લોકહૃદયમા વરસતી
હતી અને ઝરણાનો ભરપૂર પ્રવાહ વાલ્મીકિના હૃદય પ્રતિ
પથટાતો હતો રામ અને સીતાના સયોગ અને વિયોગની
સનાતન ગાથા ગાતા ગાતા કવિનર લોકહૃદયના પ્રબળ
પ્રવાહને ઉલટાવી પોતા તરફ વાળતા હતા લોકહૃદયનું
વિષુન ઝરણું વહેતું વહેતું વાલ્મીકિના હૃદયમહાસાગરમાં
ભળી ગયું

✽

પ્રજાપરાયણ રામચન્દ્રે પ્રબળજનોની અપાર પ્રીતિ
મપાદન કરી હતી એની યશોગીતા ગૃહેગૃહે ગવાતી હતી
શાન્ત અને સયમશીલ ક્ષાત્રમલની પ્રતિષ્ઠા અર્થે રામચન્દ્રે
અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરમ્ભ કર્યો નૈમિષારણ્યમા યજ્ઞનટની
સ્થાપના કરી યજ્ઞભૂમિની આસપાસ એક મનોહેર વિશાલ
નગર મૂર્તિમન્તં થયું હતું સમરત રાજકુલ, પ્રબળજનો,
બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, તપસ્વીઓ, સુગ્રીવ વિભીષણ આદિ
રનેહીજનો, વાનરો, ગક્ષસો, સર્વે, યજ્ઞસમારભમા એકત્રિત
થયા હતા અને નગરના ત્રિવિધ વિભાગોમા વસતા હતા
રામચન્દ્ર અર્ચિઓની ઇચ્છાનુસાર અદ્ભુત દ્રવ્ય આપતા
હતા યજ્ઞમા સીતાની સુવર્ણમૂર્તિ રામની ધર્મપત્ની હતી

એ મહોત્સવમા શિષ્યસહવર્તમાન ભગવાન વાલ્મીકિ
પોતે પધાર્યા યજ્ઞના ઈર્ષપગયણ વાતાવરણમા કવિતાનો
અલૌકિક ગસ રેલાવના મહર્ષિએ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો
સ્ત્રી શૂદ્ર અને મકલ જગત પ્રતિ લોકદૃષ્ટિ અદ્યવાનો

મહર્ષિનો હેતુ હતો હૃદયની કામળતામાં વસેલી માયી
 મંસ્કૃતિનું સર્વેને લાન કરાવવાનો ઋષિવરનો આશય હતો.
 તત્કાલ કુશ અને લવને વીણાના સુમધુર લય સાથે રામા-
 યણુનું સમસ્ત કાવ્ય જનતા સમક્ષ ગાવાની મહામુનિએ
 આજ્ઞા કરી. રથ્યાઓ, રાજમાર્ગો અને ઋષિવાટામાં એ
 સુકુમાર વીરોની વીણાના શ્રુતિમનોહર સૂરો સંભળાતા હતા.
 જ્ઞાન અને કર્મનો રસિદ સમન્વય કરનાર રાજર્ષિ જનકના
 એ ઉભય કુમારો દૌહિત્ર હતા. સીતા અને રામચન્દ્રના
 રસજીવનની મધુર ઉજ્જવલ જ્યોત હતા અસંખ્ય માન-
 વોના હૈયાં પલટાવતા એ યશવાટની સમીપ આવ્યા અને
 ઋત્વિજો સમક્ષ ગંગીતની રમઝટ માંડી રામચન્દ્રે એ
 અધૌકિક ગાન એકચિત્તે સાંભળ્યું અને પ્રજ્વળનો, પાર્થિવો,
 પંડિતો, પૌરાણિકો, ક્રિયાકાવિદો, ગીતનૃત્યવિશારદો આદિ
 સર્વેને એકત્રિત કરી વારંવાર એ મધુર ગાન સંભળાવ્યું.
 એ અધૌકિક સંગીત સાંભળતાં કોઇને તૃપ્તિ ન થઈ.
 સીતાની ગહન અને ભરપૂર વેદનાનું વિરલ સંગીત કુમારોનાં
 મુખમાથી ઝરતું હતું. અયોધ્યાવાસીજનો એ હૃદયદ્રાવક
 ગંગીતથી વિસ્મયચકિત બન્યા. એમની કલ્પના સતેજ થઈ.
 એમની મનોવૃત્તિઓ નિર્મળ થઈ. એમના હૃદયની કઠોરતા
 કામળતામાં સંકાન્ત થઈ એમનાં અન્તરમાં સૌન્દર્યભાવના
 હૃદય પામી. એમનો અખિલ આત્મા ઉન્નત થતો ગયો.
 મહાકવિની કવિતાનું અનિર્વચનીય સનાતન સૌન્દર્ય સર્વત્ર
 વિલસી રહ્યું.

એ અપૂર્વ સંગીત સાંભળીને રામચન્દ્રે આત્મજ્ઞેને
 જાળખ્યા અને સીતાને પાછી લાવના વાઘ્મીકિને વિનંતિ

કરી. રામની આગાને અનુસરી આત્મવિશુદ્ધિની ખાતરી અર્થે સીતાએ કાંઈ ચમત્કાર લોક સન્મુખ સિદ્ધ કરવાનો હતો. આ અદ્ભુત નિરખવા અર્થે પ્રચંડ જનસાગર ઉલટયો હતો. સીતાના અનન્યસહાયક ભગવાન વાલ્મીકિ એકલાજ હતા.

વાલ્મીકિની પાછળ પાછળ વૈદેહી લોકસમુદાય સમક્ષ આવીને ઊભી રહી. એના ઉભય પુત્રો એને અનુસરતા હતા. મહર્ષિએ આત્માના સકલ સામર્થ્યથી સીતાની પવિત્રતાની પ્રેક્ષકાને ખાતરી આપી. લોકરંજક રામચન્દ્રે કારણ્યમૂર્તિ જાનકીને લોકપ્રત્યય અર્થે કાંઈ અદ્ભુત કરી બતાવવા આગા કરી. વિશ્વસમસ્ત સીતાના શીલનું સાક્ષી હતું. લોકાપવાદ નિવારણ અર્થે મર્વ તર્ત્વો સીતાની વ્હારે ધાયાં. જાનકીએ લૌકિક જગતની પેલે પાર વિરાજતા અનન્તની આરાધના કરી. પળવારમાં અલૌકિક પવન વાયો. પ્રતિ દિશામાં દિવ્ય પરિમલ મ્હેકી રહ્યો. અનન્યહૃદયા જાનકી અધોમુખી ઊભી રહી. જોતજોતામાં રસાતલ ક્ષાટ્યું અને જાનકી અનન્તતામાં વિલીન થઈ. સીતાનું યશઃ શરીર પૃથ્વી ઉપર પડી રહ્યું. સકલ જગત્ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થયું.

જાનકી ગર્ભ, પ્રિયતમાને પૃથ્વીમાં અદર્શન પામતી નિહાળીને રામચન્દ્રનું હૃદયાકાશ કરુણ ચીસથી ચીરાઈ ગયું. સર્વ સંયમ સરી ગયો. નેત્રમાંથી પ્રલયપૂર વહી રહ્યાં. અંગેઅંગ શિથિલ થયાં. સર્વગાત્ર કમ્પી રહ્યાં. રામચન્દ્રનો અખિલ આત્મા અપૂર્વ શોકથી હવાઈ ગયો. સીતાને

સ્વાધીન કરવા કે પોતાને સમાવવા પૃથ્વીને એણે પોકાર કર્યો. પૂર્વે જનકને સોપી હતી તેમ પોતાને પાછી સોંપવા પૃથ્વી પાસે જનકની રાયપૂર્વક માગણી કરી. પદ્મકવારમાં પુરુષવીરે રુદ્રરૂપ ધારણ કર્યું વસુન્ધરાની રસાળતાનો નારા કરવા રામચન્દ્ર તત્પર થયા એકાએક પદ્મયોનિ પ્રકટ થયા. રામચન્દ્ર અકાર્ય કરતાં અટકી ગયા. ક્રોધશોક શમી ગયાં. રામચન્દ્ર સ્વસ્થ થયા પિતામહના પ્રસાદથી પુરુષોત્તમની મર્યાદા પળવાર ઓસરી ગઈ અને પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયું. અનન્તતામાં સીતારામનો સનાતન સંયોગ સિદ્ધ થયો. વાલ્મીકિના કાવ્યદેહમાં રામસીતા અમર રહ્યાં. બ્રહ્મદેવ અદશ્ય થયા

✽

જનકી આ ભાવનાહીન જગતને છોડી ચાલી ગઈ. સંસારને પોતાની અંતર પશુ અલૌકિક જીવનલીલાથી શોભાવી વિકસાવી એ અમરવેલી અમરધામમાં ગઈ. જીવનની શાન્ત મધુર અને પવિત્ર ભાવનાનો લૌકિક જગતમાં સ્વીકાર ન થયો. એની સ્વભાવસિદ્ધ સરલતા અને વિશુદ્ધિ પ્રત્યે સંપૂર્ણ લોકશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ જનાપવાદને આગળ કરી મર્યાદાપુરુષોત્તમ જનકીનો અંગીકાર કરતાં અચકાયા. જનકી પાર્થિવ જગતને ફાડી અનન્તતામાં ગઈ અને સનાતન બ્રહ્મના અખંડ સહવામમાં ચૈતન્યશક્તિરૂપે વિલસી રહી.

સર્જનની ભાવના એના મહાન સર્જક પાસે પાછી ગઈ સર્વવ્યાપક સૌન્દર્ય સનાતન સત્યમાં મળી ગયું.

વાસ્તવિક જગતમા સીતાની ભાવના કરુણતા હતી
સત્યનિષ્ઠ મહાકવિના કાવ્યજગતમા એ કરુણતા જ રહી

❧

સીતાના રસાતલ પ્રવેશ પછી રામચન્દ્રને સકલ
જગત શૂન્ય થયું જીવનની મધુરતા ચાલી ગઈ અને અન્ત
રમા અકથ્ય વેદના વ્યાપી રહી યત્તસમાપન થતા એકચિત
થએલા અતિથિઓને રામે આદરપૂર્વક પિદાય કર્યા અને
સીતાની નિર્મળ છવિ અન્તરમા ધારણ કરી અપોખ્યા
પાછા ફર્યા

પ્રજ્ઞનું રજન ડરતા ડરતા રામચન્દ્રે જીવનના અનેક
વર્ષો વીતાવ્યા પ્રજ્ઞકલ્યાણમા નાધક પ્રત્યેક અનર્થનું એ
પુરુષનીર દહતાથી નિવારણ કરતા હતા અને પ્રજ્ઞજનોને
પરમ સુખ આપતા હતા કાનના વહેણની સાથે ગમની
ત્રણે માતાઓ એક પછી એક પરલોભમા સીધાવ્યા રામ
ચન્દ્ર પ્રિયજનોનું પુણ્ય સ્મરણ કરતા જીવનનો ઉત્તરઘાલ
નિર્ગમન કરતા હતા

રામનું આન્તર જીવન ભવ્ય કારુણ્યથી ભરેલું હતું
એ મહાનુભાવ અદ્ભુત શાન્તિ અને મૌન સેવી સીતાના
આત્મન્ટિક વિયોગની મહાવ્યથા એટલા અનુભવતા હતા
ગભ્ય વેલવ, સત્તા, સુખ સર્વ, એને તુચ્છ અને નિરર્થક
જણાતા હતા અન્તરમા વિયોગવેદનાના જિડા ધા બિતર્યા
હતા અને હૃદયને રુધિરના ઘેરા રગથી રગતા હતા કોઈ

કોઈ વાર એ નરવીરના ચિત્તની શાન્તિ ચાલી જતી અને હૃદયાકાશમાં શ્યામ વાદળાં છવાતાં, તોફાની વાયુ વાતા અને કાલકરાલ વિદ્યુતના ચમકારા હૃદયપટને ચીરી નાંખતા. ધીમે ધીમે સીતાની પ્રિયતમ પ્રતિમા અન્તર્પટમાં ઉલ્લસતી અને અન્ધકારની આધી ઊતરી જતી.

જાનકીના શાશ્વત ઝંયોગની મધુર આશામાં એ પુરુષોત્તમ જીવનનાં અનેક કર્તવ્યો પરિપૂર્ણ કરતા હતા. ભૌતિક જગતમાં લુપ્ત થએલી જાનકી અનન્તતાના અમરકુંજમાં વિરાજતી હતી. એ અમરધામમાં અસ્થિર અને અકલ દૈવની ઘેરી અને ભયંકર મેઘમાળા દષ્ટિગોચર નહોતી થતી એમાં અખડ મધુરતાની અલૌકિક સરિતા વહેતી હતી. એમાં અવિચ્છિન્ન આનન્દ પ્રવર્તતો હતો. એમાં એકરમ જીવન વિલસતુ હતુ. રામચન્દ્ર કેટલીકવાર અનન્ત જીવનના ઉદય-ગિરિ ઉપર ચઢી અમૃતકુંજમાં વિહરતી પ્રિયતમાને એકી-ટશે નિહાળતા હતા અને કેટલીકવાર એ અક્ષયકુંજનાં તેજપુષ્પોની પાછળ મુક્તાહાસ્ય કરતી કાન્તાને આલિંગન આપવા ઉત્સુક થતા હતા. એકવાર એ મહાવીરે સીતાનો દિવ્ય સાદ સાંભળ્યો અને જીવનકાર્ય મંકલી, અમરધામની યાત્રા અર્થે અપાર શાન્તિથી તૈયારી કરવા માંડી.

ક

રામચન્દ્રે કેકયરાજ યુધાજિતની ઇચ્છાનુસાર ભરતને ગન્ધર્વદેશ જિતવા મોકલ્યા. એ રમણીય અને સમૃદ્ધ પ્રદેશ જિતી ભરતે પોતાના ઉભય પુત્રો તક્ષ અને પુષ્કલને તક્ષ-

શિલા અને પુષ્કલશિલાના રાજસિંહાસને સ્થાપ્યા. લક્ષ્મણના કુમારો અંગદ અને ચન્દ્રકેતુનો રાજ્યાભિષેક પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં આવેલી અંગદીયા અને ચન્દ્રકાન્તા નામની નગરીઓમાં થયો. વિન્ધ્ય પર્વતની સીમા ઉપર આવેલી કુશાવતીમાં કુશનું રાજ્યારોહણ થયું અને લવને શ્રાવસ્તિના સિંહાસને ખેસાડવામાં આવ્યો. રામચન્દ્રે શાન્ત અને પ્રસન્નચિત્તે સર્વ વ્યવસ્થા પૂરી કરી.

એટલામાં પિતામહનો સંદેશવાહક અમરધામનો અતિથિ મહાકાલ તપસ્વી રૂપે રામચન્દ્ર સન્મુખ આવી ઊભો રહ્યો અને જીવનકલા સમાપ્ત કરી પરમ પદમાં પધારવા પુરુષવીરને વિનંતિ કરી. સર્વહર કાલની મધુર વાણી સાંભળી રામચન્દ્રને અપાર આનન્દ થયો. દેવાધિદેવની આજ્ઞા માથે ચઢાવી એ મહાવીરે મહાકાલને વિદાય કર્યો.

સીતાના સનાતન સંયોગ અર્થે રામચન્દ્રે અંતિમ યાત્રાનો આરંભ કર્યો પરલોક સીધાવતા પ્રજ્ઞનાથને અનુસરવા સમસ્ત પ્રજા તત્પર બની. સુગ્રીવ હનુમાન અને વિભીષણ, વાનરો અને રાક્ષસો સહિત અનુગમન અર્થે આવી પહોંચ્યા. વિભીષણ અને હનુમાનને પ્રજાપરાયણ અને રામપરાયણ રહી પાર્થિવ જગતમાં વસવાની રામચન્દ્રે આજ્ઞા કરી અને સુગ્રીવ અને પોતાના અનુજ્ઞેને સાથે લીધા.

લોકોએ રામને જીવન સમર્પણ કર્યું અને લોકસ્વામીના નિત્ય સમાગમમાં રહેવા ઉત્કંઠિત થયા. અયોધ્યામાં અપૂર્વ ઉત્સવ પ્રવર્તી રહ્યો.

પ્રજાવત્સલ નરપતિ સકલ પ્રજાસંઘને સાથે લઈ પુષ્પ-સલિલા સરયૂના કાંઠે પગે ચાલી પધાર્યા. અન્તરિક્ષમાં સર્વ તેજસ્વી તત્ત્વો એ મહાન પથિકને આવકાર આપવા દિવ્ય પુષ્પોતી માળા લઈને ઊભા હતા. રામચન્દ્રે સમસ્ત લોક-સંઘની સાથે સરયૂનાં શાન્ત અને ગદ્ગદ નીરમાં અવગાહન કર્યું અને એ જીવનસંગિતા વહેતી વહેતી મૃત્યુની મર્યાદાને ઓળંગી અનન્ત મહાસિન્ધુમાં મળી ગઈ.

અયોધ્યા શૂન્ય થઈ સરયૂના સુંદર પટવિસ્તારમાં અમર આશાના તેજપુષ્પો તરતા હતા.

ક

વામીકિની આર્ષદૃષ્ટિ સમક્ષ મનાતનતાનેા શાન્ત મહાસાગર વિસ્તરી ગયો. એમાં રામ સીતા અને અખિલ જનસમૂહને અખડ એકરમ અવસ્થામાં વિહરતા મહાકવિ નિહાળી રહ્યા.